

Ayhan Aktar

*Το πρώτο έτος της ελληνοτουρκικής
ανταλλαγής πληθυσμών:*

Σεπτέμβριος 1922-Σεπτέμβριος 1923

Σύμφωνα με τα πρακτικά της Διάσκεψης της Λοζάνης, κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης που έλαβε χώρα στο κάστρο Ουσί στις 13 Δεκεμβρίου 1922, ο λόρδος Curzon, εκπρόσωπος της Αγγλίας στις διαπραγματεύσεις, είπε τα ακόλουθα για τις προσπάθειες επίλυσης του μειονοτικού ζητήματος Ελλάδας και Τουρκίας μέσω της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών:

Ο σκοπός της διάσκεψης αυτής είναι η προετοιμασία μιας λύσης για το μέλλον. Ο λόρδος Curzon εκφράζει τη λύπη του για την πρόταση της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών. Η πρόταση αυτή αποτελεί εξ αρχής ένα δρόμο προβληματικό. Η παγκόσμια κοινότητα θα υποφέρει εξαιτίας της πράξης αυτής για τα επόμενα εκατό χρόνια. Ο λόρδος Curzon αισθάνεται απέχθεια για τη συγκεκριμένη πρόταση που υιοθετήθηκε. (Meray, 1969: 215)

Τα λόγια αυτά, που ειπώθηκαν περίπου 80 χρόνια πριν, για έναν περίεργο λόγο εξακολουθούν να παραμένουν επίκαιρα ακόμα και σήμερα. Θα μπορούσαμε ίσως να ισχυριστούμε ότι οι προβλέψεις του Άγγλου υπουργού των Εξωτερικών λόρδου Curzon έγιναν πραγματικότητα. Πρέπει να

επισημάνουμε το γεγονός πως τα τελευταία χρόνια στην Τουρκία το θέμα της ανταλλαγής των πληθυσμών Ελλάδας και Τουρκίας βρίσκεται στην επικαιρότητα της κοινής γνώμης μέσω πληθώρας επιστημονικών, ακαδημαϊκών ή λιγότερο επιστημονικών ιστορικών βιβλίων, μυθιστορημάτων, ταινιών και ντοκιμαντέρ. Όταν αναλογιζόμαστε τα βιβλία που εκδόθηκαν τα τελευταία χρόνια, καθώς και τη βιβλιογραφία του Ιδρύματος Ανταλλαχθέντων Λοζάνης, μπορούμε ίσως να προβλέψουμε ότι, όπως είπε και ο λόρδος Curzon, τόσο «ο προβληματικός αυτός δρόμος» όσο και οι συνέπειες αυτής της «διαδρομής» θα αποτελούν αντικείμενο συζήτησης μεταξύ των δύο πλευρών του Αιγαίου τουλάχιστον μέχρι το 2023 (Pekin & Turan, 2002).

Στην εργασία μου αυτή θα ασχοληθώ με τον πρώτο χρόνο μετά την Ανταλλαγή, χωρίζοντάς τη σε δύο μέρη, χρησιμοποιώντας πληροφορίες από τη διπλωματική αλληλογραφία της εποχής και τα αρχεία που έχουν δει το φως της δημοσιότητας. Πρώτα, θα ήθελα να απαντήσω στο ερώτημα πώς αναπτύχθηκε η ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών στα μικρασιατικά παράλια κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της Λοζάνης. Κατά δεύτερον, θα ήθελα να εξιστορήσω το πώς οργανώθηκε η επιχείρηση της Ανταλλαγής στην Ελλάδα, με πείνα και κακουχίες, που έζησαν οι σχεδόν 1.000.000 Μικρασιάτες πρόσφυγες.

1.1. Η κυβέρνηση της Άγκυρας και η ανταλλαγή των πληθυσμών

Σύμφωνα με τις πηγές που έχουμε στη διάθεσή μας, η κυβέρνηση της Άγκυρας είχε αρχίσει να επεξεργάζεται την ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών, και προωθούσε αντί-

στοιχες συζητήσεις στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, ενόσω ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας βρισκόταν σε εξέλιξη. Το θέμα τέθηκε για πρώτη φορά στη διάρκεια επίσκεψης του υπουργού Εξωτερικών της κυβέρνησης της Άγκυρας Yusuif Kemal (Tengirsek) στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες.

Έξι σχεδόν μήνες πριν από τη Μεγάλη Επίθεση¹ και την πτώση της Σμύρνης, ο Yusuif Kemal μπέης αναχωρεί από την Κωνσταντινούπολη την 1η Μαρτίου 1922 με σκοπό να συμμετάσχει σε κάποια διάσκεψη στο Παρίσι στις 22 Μαρτίου 1922. Σε πρώτη φάση θα μεταβεί στο Παρίσι όπου θα έχει συνομιλίες με τον Γάλλο πρωθυπουργό Poincaré και στη συνέχεια πηγαίνει στην Αγγλία όπου και θα συνομιλήσει δύο φορές στο Λονδίνο με τον Άγγλο υπουργό Εξωτερικών λόρδο Curzon. Ο Yusuif Kemal μπέης στη διάρκεια των συναντήσεων αυτών μεταφέρει τόσο στον Poincaré όσο και στο λόρδο Curzon το όραμα της κυβέρνησης της Άγκυρας για το μέλλον της Τουρκίας. Στις διαπραγματεύσεις γίνεται αναφορά και στο θέμα των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων της Τουρκίας.

Μετά το τέλος της ευρωπαϊκής του περιοδείας, που διήρκεσε σχεδόν ένα μήνα, ο Yusuif Kemal μπέης επιστρέφει στην Άγκυρα και στις 4 Απριλίου 1922 ενημερώνει τους βουλευτές σε μυστική συνεδρίαση του Κοινοβουλίου για τις διπλωματικές επαφές του. Κατά τη διάρκεια της ομιλίας αυτής, ο Yusuif Kemal μπέης περιγράφει στους παρευρισκόμενους βουλευτές τη συνομιλία του με το λόρδο Curzon στις 18 Μαρτίου 1922 ως εξής:²

Το μεγαλύτερο όπλο που μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι εχθροί μας στην Ευρώπη εναντίον μας είναι το όπλο των μειονοτήτων. Για το λόγο αυτό λοιπόν εγώ πήγα τη δεύτερη μέρα και τον είδα [το λόρδο Curzon δηλαδή] και πριν απ' όλα του μίλησα εγώ πρώτος για τις μειονότητες, τις οποίες χωρίσαμε στα δύο. Του πρότεινα τη μέ-

θοδο της ανταλλαγής των πληθυσμών όσον αφορά τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς και του είπα: Εμείς, επιθυμούμε τη διαρκή ειρήνη και για αυτόν το λόγο με την Ανταλλαγή θα προστατευθούμε και εμείς από αυτούς και εκείνοι από εμάς. Οι Ρωμιοί που θα παραμείνουν στα εδάφη μας έχουν ωστόσο άλλες ιδέες. Κάποια μέρα θα χωρίσουμε την Τουρκία, και το μέρος που ζούμε εδώ θα το κολλήσουμε στο εκεί [δηλαδή στην Ελλάδα]. Θα πρέπει να καταστεί σαφές και ξεκάθαρο πως αυτά τα εδάφη θα παραμείνουν τουρκικά, ώστε να μπορέσουμε να συμφωνήσουμε μεταξύ μας και να έχουμε καλές σχέσεις. Ακόμα καλύτερο θα ήταν αν μπορούσαμε να εξασφαλίσουμε ένα μέρος όπου θα τους στέλναμε και θα μπορούσαν να ζήσουν άνετα και ένα άλλο μέρος όπου θα ζούσαν καλά οι μουσουλμάνοι.

Συνεπώς με τη μέθοδο αυτή μπορεί να υπάρξει σίγουρη λύση του προβλήματος. Είπα ότι έχει σημασία να βάλουμε γερά θεμέλια, έτσι ώστε οι σχέσεις μουσουλμάνων και χριστιανών στην Ανατολή [εις το εξής] να είναι καλές. Εμείς δεν έχουμε να κάνουμε άλλες προτάσεις. Όπως ακριβώς οι Έλληνες υπέγραψαν με τους Βούλγαρους μια παρόμοια συμφωνία, έτσι και εμείς εν καιρώ συνάψαμε συμφωνία με τον Βενιζέλο και για το λόγο αυτό συγκροτήθηκε στην περιοχή της Σμύρνης ειδική επιτροπή υπό την προεδρία του Muhtar μπέη. Αυτή είναι η πρώτη πρόταση που σας κάνουμε για να επιλυθεί το πρόβλημα. Η απάντησή τους ήταν η εξής: «Είναι δύσκολο πράγμα να ξεριζώσετε τους χριστιανούς που ζουν στην Τουρκία και να τους στείλετε στην Ελλάδα». Κι εγώ τους είπα: Πρώτα ας εφαρμοστεί το μέτρο στους Ρωμιούς που ζουν στην περιοχή της Σμύρνης και όσο για τους χριστιανούς που ζουν στην υπόλοιπη χώρα εμείς το λέμε ξεκάθαρα: Είμαστε έτοιμοι να δεχτούμε τους όρους

[σχετικά με την προστασία των μειονοτήτων] που οι χώρες της Αντάντ έχουν συμφωνήσει μεταξύ τους ή με τους εχθρούς τους. Ας δεχτούνε τα λόγια μας ως εγγύηση [τους είπα].³

Ο Yusuf Kemal μπέης στις συνομιλίες με τον υπουργό Εξωτερικών της Αγγλίας λόρδο Curzon αναφέρθηκε στη Συνθήκη του Νειϊγί που είχαν υπογράψει στις 27 Νοεμβρίου 1919 οι χώρες της Αντάντ με τη Βουλγαρία. Σύμφωνα με το 56ο άρθρο της συνθήκης αυτής και με ένα έξτρα πρωτόκολλο που υπέγραψαν Ελλάδα και Βουλγαρία την ίδια μέρα, τα κράτη της Αντάντ αποφάσισαν ένα είδος αμοιβαίας ανταλλαγής πληθυσμών σε εθελοντική, κατά κάποιον τρόπο, βάση ανάμεσα σε Βουλγαρία και Ελλάδα που αφορούσε εθνικές, θρησκευτικές και γλωσσικές μειονότητες. Σύμφωνα με τον Λαδά, η ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών της Συνθήκης του Νειϊγί του 1919 εμφανίστηκε για πρώτη φορά σε υπόμνημα που απέστειλε ο Βενιζέλος τον Ιανουάριο του 1915 στον Βούλγαρο βασιλέα Κωνσταντίνο (Ladas, 1932: 29). Διαπιστώνουμε λοιπόν πως η ανταλλαγή των πληθυσμών δεν ήταν μια πρόταση που ξεπήδησε ξαφνικά από την απέναντι πλευρά του Αιγαίου με σκοπό την απομάκρυνση των μειονοτήτων ή την ομοιογένεια του πληθυσμού της Ελλάδας. Ωστόσο, η βασικότερη διαφορά ανάμεσα στις δύο συνθήκες ήταν πως η ανταλλαγή των πληθυσμών Ελλάδας και Βουλγαρίας έγινε σε εθελοντική βάση, ενώ αντιθέτως η Συνθήκη της Λοζάνης ανάμεσα στην Τουρκία και την Ελλάδα προέβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών. Στο πλαίσιο της Συνθήκης του Νειϊγί του 1919, 30.000 Έλληνες έφυγαν από τη Βουλγαρία και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, και αντιστοίχως 53.000 Βούλγαροι άφησαν την Ελλάδα για τη Βουλγαρία. Ωστόσο, σύμφωνα με στοιχεία της ελληνικής απογραφής του 1930, 82.000 μέλη της βουλγαρικής

μειονότητας προτίμησαν να παραμείνουν στη Δυτική Μακεδονία και να μη μεταναστεύσουν στη γειτονική χώρα (Pentzopoulos, 1962: 60-61).

Στις συνομιλίες που είχε ο υπουργός Εξωτερικών Yusuf Kemal μπέης με το λόρδο Curzon συζητήθηκαν διάφορα παραδείγματα που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην υλοποίηση του σχεδίου της ανταλλαγής των πληθυσμών. Μεταξύ άλλων αναφέρθηκαν σε μια πρώτη συμφωνία του Βενιζέλου με τον αντιπρόσωπο του οθωμανικού κράτους στην Αθήνα Galip Kemâli (Söylemezoğlu) μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους που αφορούσε την τύχη των Ρωμιών της περιοχής της Σμύρνης και των μουσουλμάνων που διαβιούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης (Aktar, 2000: 26-32). Το ξέσπασμα του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου εμπόδισε την υλοποίηση του σχεδίου ανταλλαγής πληθυσμών των Ρωμιών της Σμύρνης με τους μουσουλμάνους της Μακεδονίας. Από τα λόγια αυτά γίνεται φανερό πως ο Yusuf Kemal μπέης ήταν πλήρως ενήμερος για όλα τα παραδείγματα και τις απόπειρες «ανταλλαγής πληθυσμών».

Όλα αυτά τα θέματα που τέθηκαν κατά τη διάρκεια της συζήτησης με το λόρδο Curzon δείχνουν πως η ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών απασχολούσε σημαντικούς παράγοντες της κυβέρνησης της Άγκυρας πριν ακόμα από το τέλος του Πολέμου της Ανεξαρτησίας και πως θεωρούνταν ως η «ουσιαστική λύση» του προβλήματος των μειονοτήτων της Τουρκίας.

1.2. Πρώτη αξίωση: Ανταλλαγή μειονοτήτων (Σεπτέμβριος 1922)

Ως γνωστόν, μετά τη νίκη του τουρκικού στρατού στις 30 Αυ-

γούστου 1922 ξεκίνησε μεταξύ των αντιμαχόμενων μερών ένας αγώνας με τελικό σκοπό την κατάκτηση της Σμύρνης. Ο ελληνικός στρατός τράπηκε σε φυγή, ενώ όσα τμήματά του ξέμειναν πίσω προσπάθησαν φθάνοντας στη Σμύρνη να εγκαταλείψουν όπως όπως τη Μικρά Ασία. Το κυνηγητό αυτό διήρκεσε 9 περίπου μέρες και στις 9 Σεπτεμβρίου 1922 το τουρκικό ιππικό μπήκε στη Σμύρνη.

Ένα μήνα σχεδόν πριν από την πτώση της Σμύρνης, ο υπουργός των Εσωτερικών Ali Fethi (Okâr) μπέης αναχώρησε για το Λονδίνο όπου θα συμμετείχε σε διπλωματικές διαπραγματεύσεις. Ωστόσο, βασικός στόχος της συγκεκριμένης επίσκεψης ήταν να γίνει γνωστό πως η κυβέρνηση της Άγκυρας επιζητεί την ειρήνη ή τουλάχιστον να στραφεί η προσοχή των Συμμάχων και ειδικά της αγγλικής κυβέρνησης μακριά από το πεδίο του πολέμου προτού αρχίσει η Μεγάλη Επίθεση (26 Αυγούστου 1922).

Από αυτή την άποψη, το ταξίδι του εκπροσώπου της κυβέρνησης της Άγκυρας Fethi (Okâr) μπέη στο Λονδίνο είχε θετικά αποτελέσματα. Τις ημέρες εκείνες κανείς δεν έδωσε τη δέουσα σημασία στον Fethi μπέη, ο οποίος βρισκόταν στο Λονδίνο και προσπαθούσε να κανονίσει συνάντηση με τον υπουργό Εξωτερικών της Αγγλίας λόρδο Curzon. Μην κατορθώνοντας τελικά να εξασφαλίσει συνάντηση με τον Άγγλο υπουργό Εξωτερικών, ο Fethi μπέης οργάνωσε συνέντευξη Τύπου στο Ξενοδοχείο «Σαβόι» του Λονδίνου, όπου και προσπάθησε να δείξει στην αγγλική κοινή γνώμη πως η κυβέρνηση της Άγκυρας επιζητούσε την εξεύρεση ειρηνευτικής λύσης. Οι δηλώσεις του Fethi μπέη δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες της αντιπολίτευσης. Κάπως έτσι κρατήθηκε μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας η μεταφορά χιλιάδων στρατιωτών στο μέτωπο του Αφιδόν, οι οποίοι τη μέρα ξεκουράζονταν κάτω από τις σκιές των δέντρων και τη νύχτα συ-

νέχιζαν την πεζοπορία τους. Η οδηγία του Mustafa Kemal πασα προς τον Fethi μπέη ήταν να καθυστερήσει τους Άγγλους μέχρι τις 15 Σεπτεμβρίου. Ωστόσο δεν χρειάστηκε τόσο πολύς χρόνος, και μετά την πτώση του ελληνικού μετώπου το αγγλικό Υπουργείο Εξωτερικών παρενέβη στις 5 Σεπτεμβρίου εκ μέρους των Ελλήνων ζητώντας εκκευρία. Η κατάσταση περιγράφεται ως εξής σε τηλεγράφημα που έστειλε ο Fethi μπέης από το εξωτερικό στον Mustafa Kemal:

Η Αγγλία θέλει επειγόντως ανακωχή. Γαλλία και Ιταλία δεν θα βοηθήσουν τους Έλληνες. Πρέπει να ζητηθεί η περιοχή της Θράκης, *ανταλλαγή μειονοτήτων*, στρατιωτικές αποζημιώσεις και αποκατάσταση των καταστροφών που υπέστη η χώρα.⁴

Η ιδέα της ανταλλαγής των μειονοτήτων που αναφέρεται σ' αυτό το σύντομο τηλεγράφημα είναι αρκετά λογική. Δείχνει πως πριν ακόμα ο τουρκικός στρατός εισέλθει στη Σμύρνη και προτού τεθεί ζήτημα ανταλλαγής πληθυσμών το συγκεκριμένο θέμα είχε απασχολήσει υψηλά ιστάμενους της κυβέρνησης της Άγκυρας. Ο υπουργός των Εσωτερικών Fethi μπέης έφυγε αμέσως από το Λονδίνο και μέσω Ρώμης πήγε στη Σμύρνη. Τις ημέρες εκείνες ξεκίνησε μια διπλωματική διαδικασία η οποία έληξε με την υπογραφή της Ανακωχής των Μουδανιών στις 11 Οκτωβρίου 1922.

Την εποχή εκείνη που η κυβέρνηση της Άγκυρας ετοιμαζόταν για την έναρξη διπλωματικών διαπραγματεύσεων με τους Συμμάχους, στις 18 Σεπτεμβρίου έφθασε στη Σμύρνη από την Κωνσταντινούπολη με πολεμικό πλοίο ο Γάλλος ύπατος αρμοστής στρατηγός Pellé. Ο στρατηγός Pellé συζήτησε σε πρώτη φάση με τον Mustafa Kemal τους όρους της ανακωχής.⁵ Στη συνέχεια συναντήθηκε και με τον υπουργό των Εσωτερικών Fethi μπέη, άοτι αφιχθέντα από την Ευρώ-

πη. Μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, ο στρατηγός Pellé αποκαλύπτει τις συνομιλίες που είχε στις 20 Σεπτεμβρίου στη Σμύρνη με τον Αμερικανό ύπατο αρμοστή ναύαρχο Bristol. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων που είχε με τον Fethi μπέη τέθηκε το θέμα των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων της Τουρκίας. Ο Fethi μπέης δηλώνει πως, αν λάβει κανείς υπόψη του τις βαρβαρότητες στις οποίες προέβησαν τόσο ο ελληνικός στρατός που ήρθε στη δυτική Μικρασία όσο και οι Οθωμανοί Ρωμιοί που συνεργάστηκαν μαζί του, δεν είναι δυνατόν να περιμένει κανείς πως Ρωμιοί και Αρμένιοι θα μπορέσουν να ζήσουν αρμονικά μαζί με τους Τούρκους. Ο στρατηγός Pellé συνοψίζει ως εξής την τοποθέτηση του Fethi μπέη στο ζήτημα των μειονοτήτων:

Ο Fethi μπέης κατέστησε σαφές πως πιθανόν η καλύτερη λύση θα ήταν η αμοιβαία ανταλλαγή των χριστιανών της Μικρασίας με τους μουσουλμάνους [της Ελλάδας]. Είπε πως το συγκεκριμένο θέμα έχει τεθεί προς το παρόν σε κάποιες ανεπίσημες επαφές στην Αμερική και εγώ θέλησα να μάθω από το στόμα της εξοχότητάς του τη στάση της τουρκικής κυβέρνησης για την πρόταση αυτή.⁶

Δεν γνωρίζουμε κατά τη διάρκεια ποιων ανεπίσημων επαφών στην Αμερική έγινε αναφορά στο θέμα της ανταλλαγής των πληθυσμών. Ωστόσο, ως απάντηση στο ερώτημα αυτό, ο υπουργός των Εσωτερικών Fethi μπέης δηλώνει πως θα ήταν καλύτερο τόσο οι Τούρκοι όσο και οι Ρωμιοί να ζουν υπό καθεστώς διοίκησης της δικής τους προτίμησης. Σε ερώτηση του στρατηγού Pellé για το αν η τουρκική κυβέρνηση θα θέσει την ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στους όρους της ειρηνευτικής διαδικασίας, ο Fethi μπέης δίνει την ακόλουθη απάντηση: «Η τουρκική Εθνοσυνέλευση διάκειται ευμενώς στο θέμα της Ανταλλαγής». Ομοίως, η απάντη-

ση του Fethi μπέη στο ερώτημα του στρατηγού Pellé πώς θα αντιδράσει η τουρκική πλευρά σε ενδεχόμενη διαμεσολάβηση των Αμερικανών στο θέμα της Ανταλλαγής ήταν ξεκάθαρη: «Νομίζω ότι πρόκειται για μία πάρα πολύ καλή ιδέα».

Δεν ήταν όμως μόνο ο Fethi μπέης που θεωρούσε την ανταλλαγή των πληθυσμών «μία πάρα πολύ καλή ιδέα». Στην ίδια διπλωματική αλληλογραφία, ο ναύαρχος Bristol συνοψίζει στο στρατηγό Pellé ως εξής τη συζήτηση που είχε μία ημέρα πριν με τον Hâmid (Hasancan) μπέη, εκπρόσωπο της κυβέρνησης της Αγκυρας στην Κωνσταντινούπολη:

Ο Hâmid μπέης δήλωσε πως η τουρκική πλευρά θα επιθυμούσε την απομάκρυνση όλων των Ρωμιών και των Αρμενίων από τη Μικρά Ασία. [Αντιδρώντας] ο ναύαρχος Bristol παρατήρησε πως αυτό θα επηρεάσει αρνητικά την οικονομία της Μικράς Ασίας. Ο Hâmid μπέης τόνισε πως προτιμούν χαμηλότερο επίπεδο ευημερίας παρά την ευημερία και τον πλούτο που συνεπάγεται η συνύπαρξη με τα ανεπιθύμητα αυτά στοιχεία.

Τα λόγια του Hâmid μπέη αντανακλούν το κλίμα που επικρατούσε την εποχή εκείνη στα μέλη της τουρκικής εθνικιστικής ελίτ. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, ο εκτοπισμός των Αρμενίων, η ανακωχή και τα βιώματα από τη διάρκεια της κατοχής καλλιέργησαν την κοινή πεποίθηση πως ήταν αδύνατη η συνύπαρξη με τις μη μουσουλμανικές μειονότητες.

1.3. Η αξίωση για τη Λοζάνη: «Μειονότητες:

Η βασική Ανταλλαγή»

Φθάνουμε στις 11 Οκτωβρίου 1922, όταν υπογράφεται η Ανακωχή των Μουδανιών και ανοίγει ο δρόμος των δια-

πραγματεύσεων ειρήνης της Λοζάνης. Στις 26 Οκτωβρίου ο İsmet (İnönü) πασάς εκλέγεται υπουργός Εξωτερικών. Πριν μεταβεί στη Λοζάνη, ο İsmet πασάς και η τουρκική αντιπροσωπεία παρέστησαν σε υπουργικό συμβούλιο όπου και τους δόθηκαν οδηγίες με 14 άρθρα. Κατά κάποιον τρόπο η Συνθήκη της Λοζάνης χάραξε τα «ελάχιστα» σύνορα που θα μπορούσε να αποδεχτεί η Τουρκική Δημοκρατία. Από τις διατάξεις αυτές το 9ο άρθρο αφορούσε τις μη μουσουλμανικές μειονότητες: «Άρθρο 9ο. Μειονότητες: Η βασική Ανταλλαγή».⁷

Η τουρκική αποστολή αναχώρησε από την Άγκυρα στις 5 Νοεμβρίου και έφθασε στη Λοζάνη στις 11 Νοεμβρίου. Φθάνοντας στη Λοζάνη, ο İsmet πασάς πληροφορήθηκε πως η Διάσκεψη επρόκειτο να αναβληθεί για μία εβδομάδα και αποφάσισε να αξιοποιήσει την εβδομάδα αυτή για πολιτικές διαπραγματεύσεις. Στις 20 Νοεμβρίου 1922, δηλαδή μία μέρα πριν από την έναρξη της Διάσκεψης της Λοζάνης, ο İsmet πασάς συζήτησε με τον Γάλλο πρωθυπουργό Poincaré και αποκόμισε θετικές εντυπώσεις. Στις 20 Νοεμβρίου 1922, στην αναφορά που στέλνει στον πρόεδρο της Μεγάλης Τουρκικής Εθνοσυνέλευσης Mustafa Kemal πασά τονίζει ότι ο Poincaré τον διαβεβαίωσε πως «η ανταλλαγή των μειονοτήτων θα ρυθμιστεί σύμφωνα με τις επιθυμίες μας».⁸ Πριν δηλαδή ξεκινήσει η Διάσκεψη της Λοζάνης, η ιδέα της Ανταλλαγής όχι μόνο είχε ωριμάσει στο μυαλό της τουρκικής αντιπροσωπείας, αλλά είχαν ήδη γίνει και βήματα ώστε να γίνει αποδεκτή η ιδέα και από τα μεγάλα κράτη.

Μια προσεκτική ανάγνωση της αλληλογραφίας του İsmet πασά με την Άγκυρα μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως σε πρώτη φάση η ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών δεν περιοριζόταν μόνο στους Ρωμιούς της Ανατολίας, αλλά περιλάμβανε και τον αρμενικό πληθυσμό. Για παράδειγμα, ο πρωθυπουργός Hüseyin Rauf (Orbay), σε τηλεγράφημά του

στη Λοζάνη με ημερομηνία 4 Δεκεμβρίου 1922, επιδιώκει την υλοποίηση «προγράμματος ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ των Αρμενίων της Τουρκίας και των Τούρκων της Αρμενίας» (Şimşir, 1990: 163).

Ο İsmet πασάς με τηλεγράφημά του στις 6 Δεκεμβρίου 1922 αναφορικά με το θέμα ανταλλαγής των Αρμενίων απευθύνει το ακόλουθο ερώτημα στον πρωθυπουργό Hüseyin Rauf: «Με ποιον να συζητήσω το θέμα της ανταλλαγής των Αρμενίων της περιοχής μας με τους Τούρκους της Αρμενίας;». Εύλογο το ερώτημα αν σκεφτεί κανείς ότι υπήρχαν προηγούμενες συμφωνίες τόσο με την κυβέρνηση της Αρμενίας όσο και με τους Σοβιετικούς οι οποίες εξασφάλιζαν ουσιαστικά την ακεραιότητα των ανατολικών εδαφών της Τουρκίας. Ο Σοβιετικός αντιπρόσωπος Τσιτσέριν συμμετείχε σε επιτροπή για το θέμα των Στενών του Βοσπόρου. Σωστά λοιπόν ο İsmet πασάς δεν ήθελε να δει Σοβιετικούς αντιπροσώπους στην υποεπιτροπή που εξέταζε τα μειονοτικά ζητήματα. Η συμμετοχή Σοβιετικού αντιπροσώπου στη συγκεκριμένη υποεπιτροπή θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε αύξηση των εμπλεκόμενων μερών και σε αδιέξοδο των συνομιλιών. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, στο ίδιο τηλεγράφημα, ο İsmet πασάς ενημερώνει για την τελική του απόφαση τον πρόεδρο της Μεγάλης Τουρκικής Εθνοσυνέλευσης Mustafa Kemal πασά ως εξής:

Δεν υπάρχει κατάλληλος συνομιλητής για να διαπραγματευτούμε το θέμα της ανταλλαγής των Αρμενίων. Συνεπώς δεν μπορούμε να κάνουμε κάτι άλλο για τους Αρμένιους, που θα παραμείνουν στη χώρα μας χωρίς τη θέλησή μας, παρά να αποδεχούμε την ύπαρξή τους. Επίσης, με εξαίρεση την ανταλλαγή των Ρωμίων, δεν βλέπω να μπορεί να γίνει κάτι άλλο για τις υπόλοιπες μειονότητες που θα παραμείνουν στα εδάφη μας. (Şimşir, 1990: 172)

Τελικά, ο İsmet πασάς απέφυγε να θέσει θέμα ανταλλαγής του αρμενικού στοιχείου από φόβο μήπως αυτό οδηγήσει σε αναίρεση των διπλωματικών επιτυχιών που είχε σημειώσει η τουρκική διπλωματία μέχρι την περίοδο εκείνη μέσω διεθνών συμφωνιών.⁹

1.4. Η εγκατάλειψη της Ανατολίας

Παράλληλα με τις ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις, η αμερικανική αντιπροσωπεία στη Λοζάνη ενημερωνόταν συνεχώς για τις εξελίξεις στην Κωνσταντινούπολη. Ο μετέπειτα πρέσβης των ΗΠΑ στην Άγκυρα Joseph Grew ήταν τότε επικεφαλής της αμερικανικής αντιπροσωπείας στη Λοζάνη. Οι εκτιμήσεις του ύπατου αρμοστή των ΗΠΑ στην Κωνσταντινούπολη ναύαρχου Mark Bristol για τα τεκταινόμενα είχαν ως εξής:

Σύμφωνα με τις τελευταίες πληροφορίες που έχω, πιστεύω πως η εθνικιστική κυβέρνηση [της Άγκυρας] θα επιθυμούσε να απαλλαγθεί από την παρουσία του αρμενικού και του ελληνικού στοιχείου της Ανατολίας και της Κωνσταντινούπολης. Επιθυμούν να ρυθμίσουν το ζήτημα στο πλαίσιο της Διάσκεψης Ειρήνης [της Λοζάνης] πριν συζητηθεί το θέμα των μειονοτήτων, παρουσιάζοντάς το κατά κάποιον τρόπο ως τετελεσμένο γεγονός.¹⁰

Ο ναύαρχος Bristol περιγράφει πως η κυβέρνηση της Άγκυρας εξέδωσε μια εγκύκλιο προς τις κατά τόπους επαρχίες με την οποία έδινε διορία ενός μήνα στους μη μουσουλμάνους να εγκαταλείψουν τη χώρα. Επίσης, ο Bristol αναφέρει πως αυτή η «σύσταση» θα εκληφθεί ως «διαταγή» σε τοπικό επίπεδο και χιλιάδες μη μουσουλμάνοι θα συγκε-

ντρωθούν στα παράλια σε κατάσταση πανικού. Τόνισε επίσης πως αυτή η κατάσταση θα είχε συνέπειες αντίστοιχες με αυτές της απέλασης των μειονοτικών πληθυσμών.¹¹ Και προέβλεψε σωστά: Ρωμιοί και Αρμένιοι που ζούσαν στις περιοχές της Σαμψούντας και της Τραπεζούντας πρώτα κατέφυγαν στα λιμάνια και μετά πηδώντας στο πρώτο πλοίο που βρήκαν άρχισαν να κατακλύζουν την Κωνσταντινούπολη. Στις 4 Ιανουαρίου 1923 ο εκπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη στέλνει το ακόλουθο μήνυμα στον Αμερικανό ύπατο αρμοστή στην Κωνσταντινούπολη:

Πάνω από 50.000 άνθρωποι μεταφέρθηκαν από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα πολλές περιοχές να γεμίσουν και πολλοί άνθρωποι να παραμένουν αβοήθητοι. Η εξάπλωση μεταδοτικών ασθενειών [...] στη διακοπή μεταφοράς ανθρώπων στην Ελλάδα [...].¹²

Σύμφωνα με την αναφορά του Άγγλου ύπατου αρμοστή Horace Rumbold με ημερομηνία 27 Μαρτίου 1923, περίπου 23.000 Ρωμιοί είχαν συγκεντρωθεί στο στρατόπεδο Σελμιμίγιε,¹³ στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και στο νοσοκομείο του Μπαλουκλί. Την περίοδο 1-22 Μαρτίου, μέσα σε τρεις εβδομάδες, περίπου 1.300 άτομα από τους 23.000 που είχαν καταφύγει στις παραπάνω εγκαταστάσεις πέθαναν από τύφο και ευλογιά. Αμερικανικές μονάδες αρωγής κατέβαλαν προσπάθειες να βοηθήσουν τους αρρώστους προσφέροντας ιατρικές υπηρεσίες. Επιπλέον, την ημέρα που συντάχθηκε η αναφορά αυτή 16.000 άνθρωποι είχαν συγκεντρωθεί στο λιμάνι της Σαμψούντας περιμένοντας το καράβι που θα τους μετέφερε.¹⁴

Φυσικά, το ανθρώπινο αυτό δράμα αποτυπώθηκε και στις σελίδες του ευρωπαϊκού Τύπου. Στον απόηχο αυτών

των εξελίξεων, φανταζόμαστε τη δύσκολη θέση στην οποία είχε περιέλθει ο İsmet πασάς, επικεφαλής των διαπραγματεύσεων ειρήνης στη Λοζάνη. Τελικά, στο τηλεγράφημα που έστειλε στην Άγκυρα και το οποίο είχε ως παραλήπτη τον πρωθυπουργό Rauf μπέη, με ημερομηνία 25 Νοεμβρίου 1922, έγραφε: «Σας ικετεύω να μην επιχειρήσουμε [στην παρούσα φάση] με κανέναν τρόπο ξανά υποχρεωτική μετανάστευση και εκποτισμό πληθυσμών από την Ανατολία». Επιπλέον, συμπλήρωνε πως λόγω της σημασίας του θέματος το τηλεγράφημα αυτό «το στέλνω με κόστος τριπλάσιο από το συνηθισμένο» (Şimşir, 1990: 125). Ως γνωστόν, ο İsmet πασάς ξόδευε με φειδώ τα χρήματα του κράτους.

II. Το χάος στην άλλη πλευρά του Αιγαίου

Μέχρι τώρα προσπάθησα να περιγράψω την πορεία της τουρκικής πλευράς στο «δρόμο» της Ανταλλαγής. Τώρα θα περάσω στην άλλη πλευρά του Αιγαίου και θα προσπαθήσω να περιγράψω πώς η ελληνική πλευρά αποδέχτηκε τη λύση της Ανταλλαγής.

II.1. Η πρώτη αθώα πρωτοβουλία: Προαιρετική Ανταλλαγή, 1914

Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912, η πίεση που άσκησε η εθνικιστική στάση των μελών του Κόμματος Ένωσης και Προόδου αλλά και η δράση ένοπλων συμμοριών φυγάδων που βρέθηκαν από τη Ρούμελη¹⁵ στην Ανατολία άρχισαν να απασχολούν σοβαρά το ελληνικό στοιχείο που ζούσε στα δυτικά παράλια της Ανατολίας. Πολύ σύντομα, οι Ρωμοί

της Ανατολίας εγκατέλειψαν τα σπίτια τους στις δυτικές ακτές της Τουρκίας, βρίσκοντας καταφύγιο στα νησιά του Αιγαίου.

Λίγο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, οι πιέσεις που ασκήθηκαν σε μουσουλμάνους χωρικούς της Δυτικής Θράκης από Ρωμικούς Θρακιώτες που είχαν έρθει πρόσφυγες στην Ελλάδα οδήγησαν τον πρόεδρο του οθωμανικού κράτους στην Αθήνα Galip Kemâli (Söylemezoğlu) να προβεί σε διαμαρτυρία προς την ελληνική κυβέρνηση. Το διερευνητικό ταξίδι που πραγματοποίησε στη Θεσσαλονίκη και στη γύρω περιοχή έπεισε τον Galip Kemâli μπête ότι οι εθνικές και θρησκευτικές διαφορές θα μπορούσαν να λυθούν μόνο με ανταλλαγή πληθυσμών.

Ο Galip Kemâli μπêteς, σε τηλεγράφημά του με ημερομηνία 12 Μαΐου 1914 προς τον Μέγα Βεζύρη Sait Halim πασά με σκοπό να λάβει έγκριση από το κέντρο, αναφέρει πως συζήτησε το θέμα με τον Έλληνα πρωθυπουργό Βενιζέλο και πως «πρότεινε στον πρωθυπουργό, ύστερα από προσωπική του ενασχόληση και μελέτη, την ανταλλαγή των μουσουλμανικών πληθυσμών της Μακεδονίας με τους Ρωμικούς που ζούσαν στο βιλαέτι του Αϊδινίου» (Söylemezoğlu, 1946: 102). Ο Galip Kemâli μπêteς συνεχίζει λέγοντας πως ο πρωθυπουργός Βενιζέλος αντιδρά θετικά στην προοπτική ανταλλαγής πληθυσμών και ζητά δικαιοδοσία από την κυβέρνηση για να μπορέσει να βρεθεί μια λύση. Ύστερα και από τη θετική αντίδραση της οθωμανικής κυβέρνησης, επιτυγχάνεται η πρώτη προφορική συμφωνία για τη «μη υποχρεωτική» ανταλλαγή των Ρωμίων της περιοχής της Σμύρνης (συμπεριλαμβανομένου του βιλαετιού του Αϊδινίου) με τους μουσουλμάνους της Μακεδονίας και ξεκινούν οι προσπάθειες υλοποίησης της συμφωνίας. Ωστόσο, το ξέσπασμα του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου ανατρέπει τα σχέδια και το θέμα κλείνει οριστικά.

Οι Έλληνες αξιωματούχοι που υπέγραψαν τη Σύμβαση Ανταλλαγής Πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας στη Λοζάνη το 1923 δέχτηκαν εξαρχής σοβαρή κριτική για το γεγονός ότι προέβησαν στην υπογραφή μιας τέτοιας συμφωνίας. Πιο συγκεκριμένα, ο Βενιζέλος κατηγορήθηκε ότι υποστήριζε από το 1914 την ιδέα της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών που θα ξεριζώνε πάνω από 1.000.000 ανθρώπους από τις πατρογονικές τους εστίες. Δεκαέξι σχεδόν χρόνια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ο Βενιζέλος σε ομιλία του στη Βουλή των Ελλήνων στις 17 Ιουνίου 1930 υποχρεώθηκε να εξηγήσει γιατί συμφώνησε στην ιδέα της Ανταλλαγής:

Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, όταν διαπίστωσα πως το ελληνικό στοιχείο είχε αρχίσει να εκδιώκεται από την Τουρκία, αγάλιασα κάθε λύση που θα απέτρεπε έναν καινούργιο πόλεμο [στον οποίο θα συμμετείχε η Ελλάδα]. Προσπάθησα λοιπόν να συμφωνήσω με τους Τούρκους σε μια σειρά ζητήματα: [Η Τουρκία] έπρεπε να αφήσει τα νησιά [του Αιγαίου] στην Ελλάδα, εγώ τότε ως ελληνική κυβέρνηση ήμουν επιφορτισμένος να κάνω την ακόλουθη πρόταση σε κάποιους από τους Ρωμιούς που ζούσαν στην Τουρκία, των οποίων παρεμπιπτόντως η παρουσία στην Τουρκία θεωρούνταν επικίνδυνη από την τουρκική κυβέρνηση: Ει δυνατόν, να δοθεί άδεια τα σπίτια τους να ανταλλαχθούν με τα σπίτια των Τούρκων της Ελλάδας.¹⁶

Ως γνωστόν, μετά τον πόλεμο στη Λιβύη, τα νησιά του Αιγαίου καταλήφθηκαν από τον ιταλικό στόλο. Με το πέρας του χρόνου άρχισε να συζητείται η πιθανότητα να επιστραφούν τα νησιά στην Ελλάδα. Ωστόσο, επειδή δεν υπήρξε κάποια συγκεκριμένη συμφωνία για το θέμα αυτό, η κυριαρχία που ήθελε να εδραιώσει η Ελλάδα στα νησιά δεν

κατοχυρώθηκε με διεθνείς συμφωνίες. Την περίοδο ανάμεσα στους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, εξαιτίας της εκκρεμότητας στο νομικό καθεστώς των νησιών, πολλοί Ρωμιοί της Μικράς Ασίας εγκαταστάθηκαν εκεί ύστερα από παρότρυνση της ελληνικής κυβέρνησης. Η ελληνική διοίκηση υποστήριξε αυτό το μεταναστευτικό ρεύμα για να αποδείξει ότι η πλειοψηφία των κατοίκων τους μιλούν ελληνικά και να μπορέσει να χρησιμοποιήσει το γεγονός αποκομίζοντας πολιτικά οφέλη. Μετά το πέρας της πολιτικής εποίκησης, τα νησιά θα δίνονταν επισήμως στην Ελλάδα ύστερα από δημοψήφισμα που θα γινόταν υπό τον έλεγχο διεθνών παρατηρητών με σκοπό τον καθορισμό του πολιτικού μέλλοντος των νησιών του Αιγαίου.

Η έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου τον Οκτώβριο του 1914 επηρέασε τις διεργασίες που είχε ξεκινήσει το Μάιο του ίδιου χρόνου στην Αθήνα ο Galip Kemâli μπέης για ανταλλαγή πληθυσμών και δεν υπήρξε κάποιο από αποτέλεσμα.

II.2. Η Ελλάδα κατακλύζεται από πρόσφυγες

Όταν οι Τούρκοι ιππείς εισήλθαν στη Σμύρνη στις 9 Σεπτεμβρίου 1922, οι τελευταίες δυνάμεις του ελληνικού στρατού αποσύρονταν στην περιοχή του Τσεσμέ. Χιλιάδες Μικρασιάτες Ρωμιοί που είχαν κατακλύσει την αποβάθρα της Σμύρνης αναζητούσαν μεταφορικό μέσο που θα τους περνούσε στην ηπειρωτική Ελλάδα ή στα νησιά.

Η πρώτη αναφορά σχετική με το θέμα μας, με ημερομηνία 13 Σεπτεμβρίου 1922, ανήκει στον Αμερικανό ύπατο αρμοστή ναύαρχο Mark Bristol, ο οποίος γράφοντας από την Κωνσταντινούπολη ενημερώνει ότι τα παράλια του Αιγαίου

έχουν πλημμυρίσει από περίπου 300.000 Ρωμιούς και ότι δεν ήταν δυνατόν οι άνθρωποι αυτοί να επιστρέψουν στα χωριά και στις εστίες τους. Σύμφωνα με τα όσα γράφει ο Bristol, η επιστροφή των προσφύγων στα σπίτια τους ήταν αδύνατη για δύο λόγους: πρώτον, τα περισσότερα σπίτια είχαν καταστραφεί από φωτιά· δεύτερον, οι πρόσφυγες δεν μπορούσαν να γυρίσουν πίσω από φόβο μήπως τους σκότωναν ως αντίποινα για τις βιαιοπραγίες που διέπραξε ο ελληνικός στρατός κατά την αποχώρησή του με θύματα Τούρκους της περιοχής.¹⁷

Ο ναύαρχος Bristol κινητοποίησε όλες τις ανθρωπιστικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνταν στην Ανατολία και αρκετούς Αμερικανούς. Μάλιστα στις 9 Σεπτεμβρίου, σε κείμενο που απέστειλε εκ μέρους του Αμερικανού υπουργού Εξωτερικών ο William Phillips με παραλήπτη τον Charles W. Fowle, υπεύθυνο εξωτερικών σχέσεων της οργάνωσης Near East Relief, αναφέρεται πως εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι σε τραγικές συνθήκες περιμένουν [βοήθεια] σε διάφορα λιμάνια των παραλίων της Ανατολίας. Επίσης, το κείμενο κάνει αναφορά στην παρουσία του Ερυθρού Σταυρού και ζητά τη συνδρομή αμερικανικών ανθρωπιστικών οργάνωσεων.

Ο Άγγλος ύπατος αρμοστής στρατηγός Harrington ενημερώνει το ναύαρχο Bristol πως σχεδόν 50.000 Ρωμιοί βρίσκονται αποκλεισμένοι στο λιμάνι του Τεκίρταγ (Παιδεστός Θράκης) και πως στην πόλη δεν υπάρχει ούτε καν αλεύρι. Στο σημείο αυτό ο ναύαρχος Bristol αναγκάζεται να υπενθυμίσει στον Άγγλο διπλωμάτη πως υπεύθυνοι για την τραγική αυτή κατάσταση είναι οι Σύμμαχοι αλλά και η ελληνική κυβέρνηση. Ο ναύαρχος σε τηλεγράφημά του με ημερομηνία 13 Σεπτεμβρίου 1922 προς την κεντρική διοίκηση συνόψιζε την κατάσταση ως εξής:

Όπως έχει υπ' όψιν του το υπουργείο, μεγάλο μέρος της ευθύνης –έστω κι αν όχι ολόκληρη– για την καταστροφή που συμβαίνει στην Ανατολία και για το τρομακτικό πρόβλημα των προσφύγων ως συνέπεια της καταστροφής φέρουν οι Συμμαχικές Δυνάμεις. Η κατάσταση έχει φτάσει πια σε τέτοιο σημείο, που οι Σύμμαχοι στρέφονται στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και μας ζητούν να καθαρίσουμε εμείς για την καταστροφή που αυτοί προκάλεσαν.¹⁸

Ο ναύαρχος Bristol θεωρούσε πως το ζήτημα της μεταφοράς των Ρωμιών της Σμύρνης στην Ελλάδα ήταν πολύ πιο σημαντικό από το να σωθεί ο Στρατός των Λευκορώσων υπό την ηγεσία του στρατηγού Wrangler¹⁹ και ζήτησε από το Υπουργείο Εξωτερικών των ΗΠΑ να πιέσει για το θέμα αυτό τους Συμμάχους.

Η πίεση της αμερικανικής διπλωματίας απέδωσε τελικά καρπούς. Πλοία με αμερικανική, αγγλική, ιταλική και γαλλική σημαία άρχισαν να μεταφέρουν τους Ρωμιούς που είχαν κατακλύσει την αποβάθρα της Σμύρνης πρώτα στα νησιά και μετά στην ηπειρωτική Ελλάδα. Όσον αφορά τα πλοία με ελληνική σημαία, συμμετείχαν κι αυτά στην επιχείρηση μεταφοράς των προσφύγων με τον όρο να μην υψώσουν τη σημαία τους και να μην αποβιβάσουν το πλήρωμά τους στο λιμάνι.²⁰ Τελευταία μέρα της επιχείρησης μεταφοράς των προσφύγων, σύμφωνα με την άδεια που είχε δώσει ο νομάρχης Σμύρνης Nurettin πασάς, είχε οριστεί η 1η Οκτωβρίου 1922. Το τουρκικό ιππικό μπήκε στη Σμύρνη στις 9 Σεπτεμβρίου και η μεταφορά με καράβια των Μικρασιατών προσφύγων που είχαν συγκεντρωθεί στην αποβάθρα της Σμύρνης συνεχίστηκε επί είκοσι μέρες.

Εκείνοι που επιβιβάστηκαν στα καράβια για την Ελλάδα ήταν κυρίως γυναίκες και παιδιά. Κι αυτό διότι όλοι οι μη

μουσουλμάνοι άνδρες ηλικίας 18-45 ετών είχαν σταλεί στα βάθη της Ανατολίας για να δουλέψουν στην κατασκευή δρόμων και κτιρίων. Στο μυθιστόρημα που εξέδωσε ο Ηλίας Βενέζης το 1931 *Νούμερο 31328* εξιστορείται μια τέτοια περίπτωση αιχμαλωσίας.²¹ Όταν πλέον υπογράφηκε στη Λοζάνη πρωτόκολλο για ανταλλαγή αιχμαλώτων οι άνθρωποι αυτοί μπόρεσαν να μεταβούν στην Ελλάδα και να αναζητήσουν τις οικογένειές τους.

Μετά το πέρας της επιχείρησης μεταφοράς των προσφύγων, ο Halsey Powell, αξιωματικός του πλοίου «U.S.S. EDSALL» που ήταν αγκυροβολημένο στη Σμύρνη, έγραψε μια αναφορά για τη μεταφορά των προσφύγων από τη Σμύρνη. Σύμφωνα με την αναφορά αυτή, μέσα σε πέντε εβδομάδες 262.587 άτομα μεταφέρθηκαν από τη Σμύρνη και τις γύρω περιοχές στα νησιά του Αιγαίου και στην Ελλάδα.²² Αν στον αριθμό αυτό προσθέσουμε εκείνους που έφυγαν διά θαλάσσης από τα λιμάνια της περιοχής του Μαριμαρά, καθώς και εκείνους που περπατώντας με τα ζώα τους και με τα υπάρχοντά τους φορτωμένα σε κάρα διέσχισαν τα σύνορα στη Θράκη, καταλήγουμε σε έναν αριθμό της τάξης των 890.626 ατόμων, που περιλαμβάνει τους Ρωμούς και άλλους μη μουσουλμάνους που είχαν φτάσει στην Ελλάδα από τη Μικρά Ασία έως τις 15 Δεκεμβρίου 1922. Τουλάχιστον, αυτό είναι το επίσημο νούμερο που έδωσε η ελληνική κυβέρνηση στον υποπρόξενο των ΗΠΑ στην Αθήνα John G. Erhardt.²³ Στο σημείο αυτό μπορούμε να πούμε πως η ανταλλαγή των πληθυσμών ολοκληρώθηκε εμπρόκτως για την Ελλάδα.

Π.3. *Τι κρύβεται πίσω από την Ανταλλαγή: Επικεφαλής ο δρ Fridtjof Nansen*

Ο δρ Fridtjof Nansen σύμφωνα με αρκετές πηγές θεωρείται ο εμπνευστής της ιδέας της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών. Ποιος ήταν όμως ο δρ Nansen; Ένας Νορβηγός εξερευνητής του Βόρειου Πόλου ο οποίος υπηρέτησε με μεγάλη επιτυχία το πόστο του ως ύπατος αρμοστής της Οργάνωσης για τους Πρόσφυγες (High Commissioner for Refugees). Η επιτροπή αυτή είχε δημιουργηθεί στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών με σκοπό την επίλυση του προσφυγικού προβλήματος που προέκυψε μετά την Επανάσταση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία το 1917, όταν εκατομμύρια άνθρωποι ξεσπιτώθηκαν λόγω πολιτικών αναταραχών και έπρεπε να λυθεί το πρόβλημα της μετεγκατάστασής τους. Ως προς την ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών, όπως είπαμε και παραπάνω, ήταν ο Βενιζέλος με τον αντιπρόσωπο του οθωμανικού κράτους στην Αθήνα Galip Kemâlî μπέη που συζήτησαν το θέμα για πρώτη φορά το 1914· ωστόσο το ξέσπασμα του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου δεν κατέστησε δυνατή την έναρξη εφαρμογής του σχεδίου.

Η είσοδος του τουρκικού ιππικού στη Σμύρνη στις 9 Σεπτεμβρίου 1922 και το προσφυγικό κύμα χιλιάδων Ρωμιών της Ανατολίας προς την Ελλάδα προκάλεσαν πανικό στην Κοινωνία των Εθνών. Στις 19 Σεπτεμβρίου 1922 η Κοινωνία των Εθνών αναθέτει στο δρ. Nansen τον έλεγχο αυτής της τεράστιας πληθυσμιακής κίνησης, που ήταν συνέπεια του πολέμου στην περιοχή, και το συντονισμό της ανθρωπιστικής βοήθειας προς τους πρόσφυγες (Huntford, 1999: 7).

Ο δρ Nansen δραστηριοποιείται αμέσως με σκοπό να βοηθήσει τους ανθρώπους αυτούς από τη θέση του Ύπατου Αρμοστή για τους Πρόσφυγες. Κρίνοντας πως το προσωρι-

νό έργο ανθρωπιστικών οργανώσεων όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, η Near East Relief²⁴ και η American Women's Hospitals ήταν ανεπαρκές, συνειδητοποίησε πως η λύση του προβλήματος θα έπρεπε να είναι σύντομη και πιο αποτελεσματική.²⁵ Κατά βάση, ο Nansen πίστευε πως η ανταλλαγή των μουσουλμάνων που ζούσαν εντός των ελληνικών συνόρων με τους Ρωμούς της Ανατολίας θα συντελούσε στην εδραίωση διαρκούς ειρήνης στην περιοχή.

Ο δρ Nansen για πρώτη φορά, στις 17 Σεπτεμβρίου, στέλλοντας τηλεγράφημα στον Mustafa Kemal πασά προσπάθησε να μάθει την άποψη της κυβέρνησης της Άγκυρας για το θέμα αυτό και δήλωσε πως θα μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη (Dark, 1998: 9). Στις αρχές Οκτωβρίου έφθασε στην Κωνσταντινούπολη και μαζί με τον βοηθό του και μετέπειτα ενεργό μέλος του αγγλικού Εργατικού Κόμματος Philip Noel-Baker εγκαταστάθηκε στο ξενοδοχείο «Πέρα Παλάς». Αμέσως άρχισε συνομιλίες με τον εκπρόσωπο της κυβέρνησης της Άγκυρας στην Κωνσταντινούπολη και πρόεδρο της Ερυθράς Ημισελήνου Hamid (Hasancan) μπέη (Huntford, 1998: 525). Στη συνέχεια, στις 10 Οκτωβρίου 1922, έστειλε τηλεγράφημα στον Βενιζέλο και του ζήτησε να τον βοηθήσει να έρθει σε επαφή με την ελληνική κυβέρνηση. Ο Nansen στο τηλεγράφημα προς τον Βενιζέλο εξέφραζε την πεποίθηση ότι «η μετεγκατάσταση όσο το δυνατόν συντομότερα χιλιάδων ανθρώπων είναι προς όφελος όσων θέλουν να εδραιωθεί η ειρήνη στον κόσμο». Στο ίδιο τηλεγράφημα γνωστοποιούσε πως η κατάσταση είναι εξαιρετικά πολύπλοκη, πως ήταν αδύνατον να επιστρέψουν στα σπίτια τους οι Μικρασιάτες που κατέφυγαν στην Ελλάδα και πως μονάχα ένας διακανονισμός με την κυβέρνηση της Άγκυρας θα καθιστούσε δυνατή τη μετεγκατάστασή τους στα εδάφη της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης (Dark, 1998: 9).

Ο Βενιζέλος στις 13 Οκτωβρίου έστειλε με τηλεγράφημα την ακόλουθη απάντηση στο δρ. Nansen γνωστοποιώντας του πως: «Η τουρκική πλευρά είναι αποφασισμένη να μην προστατεύσει τους Ρωμιούς της Μικράς Ασίας και οι Τούρκοι θα προτείνουν ανταλλαγή πληθυσμών στο επερχόμενο συνέδριο ειρήνης». Ο δρ Nansen στέλνει επιστολή στον Hamid μπέη στις 14 Οκτωβρίου όπου δηλώνει πως θα επιθυμούσε να χειριστεί ο ίδιος «την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας». Ο Βενιζέλος σε τηλεγράφημά του στις 13 Οκτωβρίου αναφέρει πως θα ήταν καλύτερο να ξεκινήσει το εγχείρημα πριν έρθει ο χειμώνας και επιθυμούσε να δημιουργηθεί χώρος όπου θα μπορούσαν να εγκατασταθούν οι πρόσφυγες με τη μετακίνηση όσο το δυνατόν συντομότερα των μουσουλμάνων της Ρούμελης προς την Τουρκία. Σε άλλο τηλεγράφημά του στις 17 Οκτωβρίου 1922 στο δρ. Nansen τού υπεθύμιζε πως θα πρέπει να πείσει το ταχύτερο δυνατό τον Mustafa Kemal πασά να δεχτεί στην Τουρκία τους μουσουλμάνους της Ρούμελης, διότι σε αντίθετη περίπτωση η ελληνική κυβέρνηση θα αναγκαζόταν να καταφύγει στην υποχρεωτική απομάκρυνσή τους (Dark, 1998: 10).

Μετά την υπογραφή της Ανακωχής των Μουδανιών στις 11 Οκτωβρίου 1922, ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης της Άγκυρας στην Κωνσταντινούπολη Refet (Bele) πασάς αποβιβάζεται στις 20 Οκτωβρίου 1922 στην αποβάθρα του Σίγκετζι μαζί με 100 χωροφύλακες. Οι στρατιώτες τραγουδούν στρατιωτικά εμβατήρια και παρελαύνουν στο κέντρο της πόλης, ένδειξη πως έχει αρχίσει η μεταβίβαση της υπό συμμαχική διοίκηση Κωνσταντινούπολης και επισήμως στην κυβέρνηση της Άγκυρας. Λίγες μέρες αργότερα, ο δρ Nansen συνομιλεί με τον Refet πασά. Στις συνομιλίες αυτές ο Refet πασάς δηλώνει πως δεν τίθεται θέμα παραμονής των Ρω-

μιών της Ανατολίας στην Τουρκία, διότι οι Ρωμιοί συνεργάστηκαν με τα κατοχικά ελληνικά στρατεύματα και συμμετείχαν στις βιαιοπραγίες. Αναφέρει πως η πορεία εθνικής αφύπνισης των Τούρκων θα μπορέσει να συνεχιστεί αν εφαρμοστεί στην πράξη η αρχή «η Τουρκία στους Τούρκους». Στο μεταξύ ο Nansen εκδηλώνει την επιθυμία να μεταβεί στην Άγκυρα για να συζητήσει το θέμα της Ανταλλαγής με τον Mustafa Kemal πασά, αλλά ο Refet πασάς τού απαντά ότι λόγω φόρτου εργασίας η συνάντηση αυτή δεν δύναται να πραγματοποιηθεί. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης, ο δρ Nansen επισημαίνει πως στο πλαίσιο της Ανταλλαγής εντάσσεται και το θέμα των μουσουλμάνων της Ρούμελης. Ο Refet πασάς ακούει με προσοχή την πρόταση μεταγκατάστασης περίπου μισού εκατομμυρίου μουσουλμάνων της Ρούμελης στην Τουρκία, των οποίων τα κτήματα, τις περιουσίες, τους χώρους εργασίας και τις οικίες θα καταλάβουν οι Ρωμιοί της Ανατολίας, και δηλώνει πως θα ενημερώσει την Άγκυρα για το θέμα. Ο Nansen στη συνάντηση αυτή υπογραμμίζει ότι επιθυμεί να ετοιμάσει ένα πρωτόκολλο ανταλλαγής πληθυσμών σαν κι αυτό που είχαν υπογράψει Ελλάδα και Βουλγαρία στο πλαίσιο της Συνθήκης Ειρήνης του Νεϊγί. Και αυτό μοιάζει με τη μέθοδο ανταλλαγής πληθυσμών που είχε συζητήσει ο υπουργός Εξωτερικών της Κυβέρνησης της Άγκυρας Yusuf Kemal μπέης με το λόρδο Curzon το Μάρτιο του ίδιου χρόνου.²⁶

Μετά τη συνάντηση αυτή ο δρ Nansen οργανώνει συνέντευξη Τύπου και ενημερώνει τους δημοσιογράφους και τον Τύπο της Πόλης ότι θα προτείνει στην ελληνική και την τουρκική κυβέρνηση τη λύση της ανταλλαγής των πληθυσμών. Όταν τα νέα σχετικά με την Ανταλλαγή εμφανίζονται στις εφημερίδες της Πόλης, συνέβη κάτι που δεν το περίμενε ούτε ο δρ Nansen ούτε ο βοηθός του Philip Noel-Baker.

Μέσα σε είκοσι τέσσερις ώρες εκατοντάδες τηλεγραφήματα με παραλήπτη το δρ. Nansen έφτασαν στην Πόλη, στα οποία οι θρησκευτικοί ηγέτες των εν Ελλάδι μουσουλμάνων τον ενημέρωναν ότι θα έρθουν στην Κωνσταντινούπολη για να συζητήσουν το θέμα της ανταλλαγής των πληθυσμών. Σαράντα οχτώ περίπου ώρες αργότερα είκοσι τέσσερις τοπικοί ηγέτες μουσουλμάνων της Ρούμελης που ζούσαν στις περιοχές της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Δυτικής Θράκης και της Απτικής ήταν έτοιμοι για διαπραγματεύσεις στο ξενοδοχείο «Πέρα Παλάς». Όλοι έλεγαν το ίδιο πράγμα: «Δρ Nansen, σας παρακαλούμε να εγκαταλείψετε αυτή την ιδέα περί ανταλλαγής πληθυσμών. Εμείς ζούμε με τους Έλληνες σαν αδέρφια αιώνες τώρα. Δεν μας ενοχλούν στα τζαμιά ή στα σχολεία μας. Ζούμε σε καθεστώς ισότητας με τους υπόλοιπους Έλληνες πολίτες. Μη μας πάρετε από τον τόπο μας και την πατρίδα μας. Μη μας χωρίσετε από τους γείτονες και τους φίλους μας» (Noel-Baker, 2000: 288-293). Θέμα πρωταρχικής σημασίας για τον Nansen και την ελληνική κυβέρνηση ήταν τόσο η δημιουργία ενός έθνους-κράτους στα ευρωπαϊκά πρότυπα ως αποτέλεσμα της ομοιογένειας που θα παρουσίαζαν οι δύο πλευρές μετά την εγκατάσταση των Ρωμίων στην Ελλάδα όσο και η επίτευξη και παγίωση της ειρήνης στην Ανατολική Μεσόγειο. Για το λόγο αυτό ο Nansen θεωρούσε πως η εφαρμογή της ανταλλαγής πληθυσμών προσομοίαζε σε «υποχρεωτική εγγείριση» (Noel-Baker, 2000: 288-293). Αναχώρησε λοιπόν μαζί με το βοηθό του Philip Noel-Baker για την Αθήνα ώστε να συζητήσει το θέμα.

Την τρίτη εβδομάδα του Οκτωβρίου, δηλαδή ένα μήνα πριν από την έναρξη εργασιών της Διάσκευψης της Λοζάνης, η λύση της Ανταλλαγής φαινόταν σχεδόν σίγουρη. Ο δρ Nansen έλεγε παντού ότι η απόφαση για τον υποχρεωτικό ή

μη χαρακτηρίσει της Ανταλλαγής θα ληφθεί στη Διάσκεψη, ωστόσο ήδη ετοίμαζε τις οδηγίες εφαρμογής υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών. Πλέον, τόσο η Άγκυρα όσο και η Αθήνα είχαν εξασφαλίσει την έγκριση των αλλόθρησκων πληθυσμών τους. Επίσης, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε από τον Nansen να ετοιμάσει ένα προσχέδιο του πρωτοκόλλου της Ανταλλαγής. Τελικά, στις 22 Οκτωβρίου το αναμενόμενο από την Άγκυρα τηλεγράφημα ήρθε: ο Mustafa Kemal πασάς ανακοίνωνε πως δεχόταν κατ' αρχάς την ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών.

Στις 30 Οκτωβρίου ο Refet (Bele) πασάς επικοινωνήσε με τον Nansen και τον ενημέρωσε ότι, σύμφωνα με πληροφορίες του πρωθυπουργού Rauf μπέη από την Άγκυρα, «υπό τον όρο εξαίρεσης της περιοχής της Δυτικής Θράκης, η απόφαση για ανταλλαγή πληθυσμών έχει ήδη ληφθεί» και ζήτησε από το δρ. Nansen να επικοινωνήσει με τον Hamid μπέη για τις λεπτομέρειες (Dark, 1998: 12). Οι επόμενες μέρες κυλούν με συνομιλίες μεταξύ δρ. Nansen και Hamid μπέη. Ο τελευταίος εξέφρασε την επιθυμία η Ανταλλαγή να είναι υποχρεωτική και σ' αυτή να συμπεριληφθούν και οι Ρωμιοί της Πόλης. Η τουρκική πλευρά ξεκίνησε τις συνομιλίες έχοντας βάλει πολύ ψηλά τον πήχη. Η ελληνική πλευρά αντέδρασε έντονα στην πρόταση αυτή: δεν είχαν πρόβλημα με την υποχρεωτική ανταλλαγή των Ρωμιών της Ανατολίας, αλλά θα επιθυμούσαν να εξαιρεθούν από την Ανταλλαγή οι Ρωμιοί της Πόλης. Και ενώ το ζήτημα είχε κολλήσει στο σημείο αυτό, οι δύο πλευρές ξεκίνησαν το ταξίδι μετάβασης στη Λοζάνη όπου θα συμμετείχαν στη Διάσκεψη Ειρήνης.

Στη συνάντηση που έγινε στη Λοζάνη την 1η Δεκεμβρίου 1922 ο δρ Nansen εκφωνεί τον πασίγνωστο λόγο του. Στην ομιλία του συνοψίζει τις επαφές που έκανε στο παρελθόν και δηλώνει ότι οι δύο πλευρές έχουν συμφωνήσει στο θέμα

της Ανταλλαγής. Συμπληρώνει πως και οι Σύμμαχοι δείχνουν αποφασιστικότητα για το συγκεκριμένο θέμα και λέει πως «η μη ανάμειξη ενός πληθυσμού (unmixing of populations) με άλλους διαφορετικής εθνότητας και θρησκείας, όπως συνέβαινε παλιά, θα συντελέσει στην παγίωση μακροχρόνιας ειρήνευσης στην περιοχή».

Στη συνέχεια το θέμα συζητείται στις αρμόδιες υποεπιτροπές και τελικά στις 30 Ιανουαρίου 1923 υπογράφεται η Σύμβαση για την Υποχρεωτική Ανταλλαγή Πληθυσμών με την εξαίρεση των Ρωμιών της Πόλης, της Ίμβρου και της Τενέδου, καθώς και των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης.

Τον Οκτώβριο του 1930, μετά το Σύμφωνο της Άγκυρας που υπέγραψαν Ελλάδα και Τουρκία, σε μακροσκελή αναφορά που ετοίμασε ο Αμερικανός διπλωμάτης Raymond Hare επιχειρείται να δοθεί απάντηση με συνοπτικό τρόπο σε δύσκολα ερωτήματα, όπως ποιος συνέλαβε πρώτος την ιδέα της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών, ποιος έκανε την πρόταση κ.λπ.:

Τοιουτοτρόπως, η κατάσταση μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: Ο Βενιζέλος μπορεί να θεωρηθεί ο «πατέρας» της [ιδέας της] Ανταλλαγής, ενώ ο dr Nansen ανέλαβε να την υλοποιήσει. Όσο για τον Hamid (Hasancan) μπέη, εκπρόσωπο [στην Κωνσταντινούπολη] της κυβέρνησης της Άγκυρας, εκείνος πρότεινε να έχει η Ανταλλαγή υποχρεωτικό χαρακτήρα.²⁷

II.4. Μια παράξενη πρόταση: Θα θέλατε πίσω τους Ρωμιούς της Ανατολίας;

Προηγουμένως αναφέραμε πως σύμφωνα με πληροφορίες που έδωσε η ελληνική κυβέρνηση σε αξιωματούχους του

Προξενείου των ΗΠΑ στην Αθήνα, την ώρα που οι διαπραγματεύσεις ειρήνης συνεχίζονταν στη Λοζάνη, δηλαδή μέχρι και τη 15η Δεκεμβρίου 1922, 890.000 Έλληνες από την Ανατολία και τη Θράκη έφτασαν στις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας και στα νησιά του Αιγαίου. Ένας τόσο μεγάλος αριθμός προσφύγων ήταν ιδιαίτερα επιβαρυντικός για την ελληνική οικονομία και κοινωνία, που πάσχιζε να ορθοποδήσει ύστερα από μια περίοδο πολέμου.

Η αναφορά που προστέθηκε στο κείμενο που έστειλε ο πρόεδρος των ΗΠΑ στην Αθήνα Jefferson Caffery στην κυβέρνηση του στις 15 Δεκεμβρίου 1922 παραθέτει λεπτομερή στοιχεία για τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα εξαιτίας της Ανταλλαγής. Η αναφορά συντάχθηκε από τον D.O. Hibbard, αντιπρόσωπο της YMCA (Young Men's Christian Association) στην Ελλάδα, και καταγράφει τις εντυπώσεις του Hibbard από την ανθρωπιστική αποστολή που πραγματοποίησε στα νησιά του Αιγαίου την περίοδο 24 Οκτωβρίου-10 Νοεμβρίου.

Οι εντυπώσεις του είναι πραγματικά αποθαρρυντικές. Στα νησιά είχαν φθάσει σχεδόν 150.000 πρόσφυγες. Δεν υπήρχαν διαθέσιμα ούτε κρεβάτια για να ξαπλώσουν αλλά ούτε και κουβέρτες για να σκεπαστούν. Ο κόσμος ξάπλωνε πάνω στις πέτρες και μερικοί έβραζαν χόρτα για φαγητό. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Hibbard, μόνο για να καλυφθούν οι ανάγκες των προσφύγων στα νησιά του Αιγαίου έπρεπε να βρεθούν 112 τόνοι αλεύρι την ημέρα και να αποσταλούν τουλάχιστον 100.000 κουβέρτες. Η δυσκολία πρόσβασης στα νησιά εμπόδιζε το έργο των ανθρωπιστικών οργανώσεων.

Ο πρόεδρος των ΗΠΑ στην Αθήνα Jefferson Caffery σε άλλη αναφορά του στην κυβέρνηση του με ημερομηνία 25 Ιανουαρίου 1923 συνόψιζε τη ζημία που υπέστη η ελληνική

οικονομία από το κύμα των προσφύγων που έφτασαν στην Ελλάδα. Μετά την υποτίμηση της δραχμής, το εμπορικό ισοζύγιο βρέθηκε ελλειμματικό και η κυβέρνηση αναγκάστηκε να εισαγάγει το 75% του αλευριού που θα κάλυπτε τις ανάγκες της Ελλάδας. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Αμερικανού πρέσβη, αν ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός δεν αναλάμβανε δράση, οι άνθρωποι θα πέθαιναν από την πείνα. Ο πρέσβης ασκεί κριτική στη γραφειοκρατική δομή του ελληνικού Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας και εξέφραζε την έκπληξή του για το πώς το κράτος μπορεί να δίνει επίδομα 2 δραχμών την ημέρα σε κάθε πρόσφυγα. Ο πρέσβης των ΗΠΑ αναφέρει επίσης πως κάποιοι από τους πρόσφυγες είχαν αρρωστήσει από τύφο και ευλογιά και έκρινε επιτακτική τη συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών σε ιατροφαρμακευτικό υλικό.

Γνωρίζουμε πως η αναφορά του πρέσβη Jefferson Caffery συντάχθηκε μόλις πέντε μέρες πριν από την υπογραφή της Σύμβασης Ανταλλαγής Πληθυσμών Ελλάδας και Τουρκίας. Προς το τέλος της αναφοράς, ο πρέσβης υπενθύμιζε ότι είναι πολύ δύσκολο για την Ελλάδα να αναλάβει τη μεταγκατάσταση άνω του 1.000.000 προσφύγων και έκανε την ακόλουθη πρόταση:

Αναμφίβολα, η καλύτερη λύση είναι να επιστρέψουν οι πρόσφυγες πίσω στα σπίτια τους στην Ανατολία και τη Θράκη.²⁸

Την επόμενη μέρα την ίδια πρόταση έκανε και ο εκπρόσωπος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα σε αναφορά του προς την κυβέρνηση του. Σύμφωνα με τον Wilkinson:

Η ανταλλαγή των πληθυσμών που προτάθηκε [στη Λοζάνη] είναι μια ανοησία. Οι Τούρκοι της Ελλάδας ζη-

τούν επίμονα να παραμείνουν [εδώ]. Ενώ και οι Ρωμιοί που ήρθαν στην Ελλάδα θέλουν να γυρίσουν στην Τουρκία το συντομότερο.²⁹

Οι διπλωμάτες της Ουάσινγκτον ύστερα απ' όλα αυτά τα μηνύματα που έλαβαν τόσο από τον πρέσβη των ΗΠΑ στην Αθήνα όσο και από ανώτερους εκπροσώπους ανθρωπιστικών οργανώσεων, όπως ο Ερυθρός Σταυρός, η Near East Relief και η YMCA, που δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα, άρχισαν να υπολογίζουν τις πολιτικές συνέπειες της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών. Αναλογιζόμενοι ιδιαίτερα το χρηματικό κόστος της μετεγκατάστασης 1.200.000 Μικρασιατών και της αποκατάστασής τους, αναζητούσαν κάποιον τρόπο ώστε οι πρόσφυγες να γυρίσουν πίσω.

Η περιπέτεια της Ελλάδας στην Ανατολία τελείωσε καταστροφικά, γεγονός που χρησιμοποιήθηκε ως δικαιολογία στην Ελλάδα για να επιβληθεί στρατιωτικό καθεστώς το Σεπτέμβριο και να εκτελεστούν οι υπεύθυνοι διοικητές της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Ο Βενιζέλος, που συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις ειρήνης της Λοζάνης, ήταν στην ουσία ένας υπάλληλος διορισμένος από τη στρατιωτική διοίκηση. Εκείνη την περίοδο, και ενώ ο Βενιζέλος ετοιμαζόταν να υπογράψει τη Σύμβαση για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, στην Ελλάδα σημειώνονται ανησυχητικές πολιτικές εξελίξεις. Για παράδειγμα, σε συνομιλία που είχε ο Βενιζέλος με τον Nicholson, γραμματέα του λόρδου Curzon, αναφέρθηκε σε οχτώ μεραρχίες που βρίσκονταν στη Δυτική Θράκη ενώ στο μεταξύ η Ελλάδα είχε τεθεί υπό στρατιωτική διοίκηση και εκδήλωσε ανησυχία για την ψυχολογική κατάσταση των στρατιωτών. Για το λόγο αυτό έστειλε στη Μακεδονία το στρατηγό Μαζαράκη, σύμβουλο επί στρατιωτικών θεμάτων στη Λοζάνη. Πίστευε πως θα ήταν αδύνατο για την Ελλάδα,

τη στιγμή που έπρεπε να συνδράμει με κάθε τρόπο τους 1.000.000 πρόσφυγες, να αντέξει και μια τέτοια ένταση.³⁰

Τις ανησυχίες του Βενιζέλου συμμερίζονταν και ανώτερα στελέχη της ελληνικής ηγεσίας. Στις 19 Μαρτίου 1923 ο εκπρόσωπος του Ερυθρού Σταυρού συνταγματάρχης Haskell συναντήθηκε με τον αρχηγό της χούντας συνταγματάρχη Πλαστήρα. Ο Πλαστήρας τού είπε πως η Τουρκία ήθελε στην πραγματικότητα πόλεμο και πως η κατάληψη της Θράκης θα βοηθήσει την Ελλάδα. Πίστευε ότι οι πρόσφυγες, που αριθμούσαν 1.000.000, θα μπορούσαν να εγκατασταθούν στη Θράκη και αυτό θα έλυne πολλά προβλήματα. Άλλωστε, σύμφωνα με την Ανακωχή των Μουδανιών, στη Θράκη υπήρχαν μονάχα 8.000 Τούρκοι χωροφύλακες. Η περιοχή δεν είχε πια στρατό.³¹ Πράγματι, η κατάληψη της Θράκης από στρατιωτική σκοπιά φαινόταν πολύ εύκολη υπόθεση.

Όπως είναι φυσικό, η βοήθεια των ΗΠΑ προς την Ελλάδα έγινε εν γνώσει του υπουργού Εμπορίου των ΗΠΑ Herbert C. Hoover. Από την αμερικανική διπλωματική αλληλογραφία φαίνεται πως ο επικεφαλής της οργάνωσης του Ερυθρού Σταυρού στην Αμερική J.B. Payne μαζί με το συνταγματάρχη Haskell και το βοηθό του, εν γνώσει των υπουργών Εμπορίου και Εξωτερικών των ΗΠΑ, αναχώρησαν για την Άγκυρα στις 20 Μαρτίου 1923 για ανεπίσημες συνομιλίες με την τουρκική κυβέρνηση. Οι εξελίξεις αυτές, που αποκαλύφθηκαν δύο σχεδόν μήνες μετά την υπογραφή της Σύμβασης Ανταλλαγής, κρατήθηκαν επιμελώς μυστικές.

Η ελληνική κυβέρνηση δεν γνώριζε ότι η αμερικανική κυβέρνηση ετοιμαζόταν για διαπραγματεύσεις με την Άγκυρα στο θέμα των ανταλλασσόμενων πληθυσμών. Εκείνη την περίοδο 30.000 περίπου Πόντιοι είχαν καταφύγει στο στρατόπεδο Σελιμίγιε και σε άλλα στρατόπεδα στην Κωνσταντινούπολη περιμένοντας πλοία που θα τους μετέφεραν

στην Ελλάδα. Η διερεύνηση της κατάστασης εκείνων που περιέμεναν τα καράβια για να μεταβούν στην Ελλάδα αποδείχτηκε ένα καλό άλλοθι για τους υπεύθυνους του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού που ήθελαν να ταξιδέψουν στην Τουρκία. Επιπλέον, ο συνταγματάρχης Haskell ζήτησε άδεια από την κυβέρνηση της Άγκυρας για να μπορέσει να συνεχίσει το ανθρωπιστικό του έργο στη Σμύρνη και στα περίχωρά της. Συνεπώς, υπήρχαν πολλοί λόγοι που δικαιολογούσαν ένα ταξίδι στην Άγκυρα.

Ο Haskell σε μακροσκελή του αναφορά προς τον υπουργό Εμπορίου των ΗΠΑ Herbert Hoover περιγράφει τις λεπτομέρειες του ταξιδιού που πραγματοποίησε στην Άγκυρα το Μάρτιο του 1923. Τούρκοι αξιωματούχοι υποδέχτηκαν τον Haskell, που έφτασε μαζί με τον πλωτάρχη Daley στο λιμάνι των Μουδανιών με πολεμικό πλοίο του αμερικανικού στόλου. Το βράδυ διανυκτέρευσαν στην Προύσα και την επόμενη μέρα ξεκίνησαν το ταξίδι για την Άγκυρα. Ο Haskell συναντήθηκε δύο φορές στην Άγκυρα με τον πρωθυπουργό Rauf (Orbay) μπέη. Στη συζήτηση τίθεται ζήτημα επιστροφής στην Τουρκία των Ρωμιών της Ανατολίας και των Αρμενίων, λόγω των τραγικών συνθηκών διαβίωσης στην Ελλάδα. Ο Rauf μπέης δηλώνει πως κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό, διότι οι άνθρωποι αυτοί παρείχαν κάθε είδους βοήθεια στον ελληνικό στρατό κατοχής και, όταν ο ελληνικός στρατός έχασε τη μάχη, Ρωμιοί και Αρμένιοι έκαψαν τα πάντα και εγκατέλειψαν την Ανατολία. Ο Rauf μπέης τόνισε πως σε αρκετές πόλεις της κεντρικής Τουρκίας, ακόμα και στην Άγκυρα, είχαν απομείνει αρκετοί Ρωμιοί και Αρμένιοι. Ο Haskell πρόσθεσε ότι είδε στους δρόμους της Άγκυρας Ρωμιούς και Αρμένιους. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Rauf μπέη, Ρωμιοί και Αρμένιοι ελέγχουν το μισό τουλάχιστον εμπόριο στην Άγκυρα και η κυβέρνηση δεν έχει

κανένα πρόβλημα μαζί τους. Η αποστολή λοιπόν του Hascell στην Άγκυρα δεν είχε κανένα αποτέλεσμα.³²

Παρά το γεγονός ότι η πρωτοβουλία των Αμερικανών απέβη άκαρπη και η Σύμβαση Ανταλλαγής των πληθυσμών είχε ήδη υπογραφεί στη Λοζάνη, συνεχίστηκαν οι πιέσεις στην τουρκική πλευρά για επιστροφή των προσφύγων. Το Μάιο του 1923 η ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν πλέον πραγματικότητα. Μετά την υπογραφή της Σύμβασης, οι Καρμανλήδες Ρωμιοί της Κεντρικής Ανατολίας, οι οποίοι δεν μιλούσαν καν ελληνικά, άρχισαν να συρρέουν κι αυτοί στα παράλια. Ένα νέο κύμα προσφύγων πλησίαζε.

Εκείνη την περίοδο, και πιο συγκεκριμένα στις 23 Μαΐου 1923, ο επικεφαλής της αμερικανικής αντιπροσωπείας στη Λοζάνη Joseph Grew στέλνει στον υπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ Charles E. Hughes ένα μήνυμα με την ένδειξη «άκρως εμπιστευτικό». Το μήνυμα έλεγε:

Ο Βενιζέλος σήμερα μου έστειλε δύο σημειώματα και μου ζήτησε να αρχίσω επαφές με την τουρκική πλευρά. Μου ζήτησε να μεσολαβήσω για να δοθεί άδεια, για ανθρωπιστικούς λόγους, σε Ρωμούς και Αρμένιους που ήταν κάποτε εγκατεστημένοι στην Τουρκία να μπορέσουν να επιστρέψουν στα σπίτια τους.³³

Η τουρκική αποστολή δήλωσε πως δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα για όσους Ρωμούς κατάγονταν από την Πόλη και επιθυμούσαν να γυρίσουν στην Τουρκία, διότι οι Ρωμιοί της Πόλης εξαιρούνταν ούτως ή άλλως από την Ανταλλαγή. Ωστόσο υπενθυμίζεται πως το να δοθεί άδεια επιστροφής σε Αρμένιους που βρίσκονταν στην Ελλάδα θα ισοδυναμούσε με καταστροφή της δικής τους ασφάλειας. Κι αυτό διότι η κοινή γνώμη ήταν ακόμα εχθρική απέναντί τους. Ο Joseph Grew τελειώνει το μήνυμά του τονίζοντας πως δεν υπάρχει

λόγος η αμερικανική αποστολή να ασχοληθεί περισσότερο με το συγκεκριμένο θέμα.

Στην απάντηση στο μήνυμα του Joseph Grew μία εβδομάδα μετά γίνεται αναφορά στην άκαρπη πρωτοβουλία του συνταγματάρχη Haskell. Το υπουργείο τονίζει πως δεν πιστεύει ότι μπορεί να γίνει κάτι στο συγκεκριμένο θέμα. Το ζήτημα έκλεισε οριστικά.

Στις 19 Μαΐου 1923 ο İsmet πασάς στέλνει τηλεγράφημα στην Άγκυρα για το ίδιο θέμα όπου και αναφέρει «την ανησυχία που του προκαλεί η προοπτική της επιστροφής στην Τουρκία Αρμενίων προσφύγων λόγω χορήγησης γενικής αμνηστίας». Στις 23 Μαΐου η απάντηση του πρωθυπουργού Rauf μπέη από την Άγκυρα είναι ξεκάθαρη:

Για μας έχει πολύ μεγάλη σημασία και δεν χρειάζονται πολλές εξηγήσεις για να δηλώσουμε πως δεν θα γίνουν ποτέ δεκτοί πίσω στη χώρα εκείνοι που συνεργάστηκαν με τον εχθρό και ξέφυγαν από την τουρκική δικαιοσύνη μετά τη νίκη του στρατού μας και την εγκαθίδρυση της κυβέρνησής μας. (Şimşir, 1990: 337)

Η απάντηση είναι ξεκάθαρη· δεν μπορούσε να γίνει πλέον τίποτε άλλο. Μαζί με την επίσημη ημερομηνία έναρξης της Ανταλλαγής, δηλαδή την 1η Μαΐου 1923, Ρωμιοί που ζούσαν μέχρι τότε στη Μικρά Ασία σε πόλεις που δεν κατέλαβε ο ελληνικός στρατός άρχισαν να ετοιμάζονται για αναχώρηση. Σε αναφορά της προς τον υπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ η οργάνωση Near East Relief, από τις πλέον δραστήριες στην Τουρκία αμερικανικές ανθρωπιστικές οργανώσεις, γνωστοποιεί πως την 1η Ιουνίου 1923, σε διάφορες πόλεις και λιμάνια της Μικράς Ασίας, 57.360 Έλληνες και 21.215 Αρμένιοι, δηλαδή σύνολο 78.575 άτομα, περιμένουν καράβια που θα τους μεταφέρουν στην Ελλάδα. Σ' αυτό το

νούμερο δεν περιλαμβάνονταν εκείνοι που περίμεναν στην πόλη της Κωνσταντινούπολης.

Αντί επιλόγου

Στο κείμενο αυτό, χρησιμοποιώντας κυρίως διπλωματική αλληλογραφία, προσπαθήσαμε κατ' αρχάς να απαντήσουμε στο ερώτημα πότε διατυπώθηκε για πρώτη φορά η ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών τόσο στην ελληνική όσο και στην τουρκική πλευρά, η οποία σκοπό είχε την απαλλαγή από τις μειονότητες και την ομοιογένεια του πληθυσμού. Επίσης, θελήσαμε να συνοψίσουμε τις επαφές που είχε με αξιωματούχους της Άγκυρας και της Αθήνας ο δρ Fridtjof Nansen, ύπατος αρμοστής για τους πρόσφυγες, εντολοδόχος της Κοινωνίας των Εθνών για δύο μήνες, από την 9η Σεπτεμβρίου 1922, ημέρα κατάληψης της Σμύρνης, μέχρι τις 20 Νοεμβρίου 1922, οπότε συνήλθε η Διάσκεψη Ειρήνης της Λοζάνης. Συμπερασματικά πρέπει να επισημάνουμε πως, όταν ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις στη Λοζάνη, και οι δύο πλευρές είχαν πειστεί για την αναγκαιότητα της Ανταλλαγής, και έτσι οι συζητήσεις της Υποεπιτροπής για τις Μειονότητες στη Λοζάνη περιορίστηκαν στο περιεχόμενο και τον τρόπο υλοποίησης της σχεδίου της Ανταλλαγής. Η διαδικασία αυτή, που ξεκίνησε από τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912 και προσπάθησε να δημιουργήσει έναν «κήπο με τριαντάφυλλα χωρίς αγάθια» με στόχο ομοιογενείς πληθυσμούς και στις δύο χώρες, έληξε σε διπλωματικό επίπεδο με την υπογραφή της Σύμβασης Ανταλλαγής Πληθυσμών στις 30 Ιανουαρίου 1923.

Από την έναρξη της Διάσκεψης της Λοζάνης μέχρι την υπογραφή της Σύμβασης Ανταλλαγής Πληθυσμών, δηλαδή

μέσα σε διάστημα δύο μηνών, γνωρίζουμε πως ο πληθυσμός της Ελλάδας αυξήθηκε κατά 25%, χάρη στους Ρωμικούς πρόσφυγες που εγκατέλειψαν τη Μικρά Ασία. Προσπαθήσαμε να εξηγήσουμε το αίτημα τόσο των ίδιων των προσφύγων όσο και Αμερικανών διπλωματών για επιστροφή στα πάτρια εδάφη, εξαιτίας των κακών συνθηκών διαβίωσης στην Ελλάδα αλλά και κατά κάποιον τρόπο εξαιτίας των προβλημάτων που οι πεινασμένοι και εξαθλιωμένοι πρόσφυγες δημιούργησαν στον κοινωνικό ιστό της Ελλάδας. Οι προσπάθειες αυτές συνεχίστηκαν και μετά τις 30 Ιανουαρίου 1923, που υπογράφηκε η Σύμβαση Ανταλλαγής Πληθυσμών. Αν αναλογιστούμε πως η Συνθήκη της Λοζάνης υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου 1923, μπορούμε να ισχυριστούμε πως μέχρι εκείνη την ημερομηνία η πίεση που ασκήθηκε πρέπει να έγινε αισθητή σε μεγάλο βαθμό από την κυβέρνηση της Άγκυρας και τους εκπροσώπους της στη Λοζάνη.

Όσον αφορά την περίοδο πριν από την υπογραφή της Σύμβασης Ανταλλαγής Πληθυσμών, καθένας που άφηνε την Τουρκία για να μεταναστεύσει στην Ελλάδα συνέβαλλε, έστω και ελάχιστα, στην πραγματοποίηση του σχεδίου της Ανταλλαγής. Εκατό μέρες μετά την πτώση της Σμύρνης, περίπου 900.000 Μικρασιάτες Ρωμιοί αναχώρησαν για την Ελλάδα φέροντας σε τραγικά δυσάρεστη θέση την ελληνική αντιπροσωπεία στη Λοζάνη. Αυτή η κατάσταση, που ήταν ένα είδος «δημογραφικού σοκ» για την ελληνική κοινωνία, για τους πρόσφυγες ήταν ένα «βαρύ ψυχολογικό τραύμα» σε προσωπικό επίπεδο. Οι Ρωμιοί της Ανατολίας που έφυγαν για την Ελλάδα, και ειδικά οι πρόσφυγες πρώτης γενιάς, επειδή αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα μέρη όπου γεννήθηκαν αισθάνθηκαν ένα βαθύ κενό. Το ίδιο ακριβώς βίωσαν και οι μουσουλμάνοι που ήρθαν στην Τουρκία από τη Ρούμελη.

Το γεγονός ότι οι πρόσφυγες είχαν κατακλύσει κατά κύ-

ματά μεγάλες πόλεις και λιμάνια της Ελλάδας καθώς και η προτεραιότητα να βρεθεί ο χώρος στον οποίο θα εγκαθίσταντο οι άνθρωποι αυτοί, εν ανάγκη τα εδάφη των μουσουλμάνων της Ρούμελης, αποκαλύπτουν μια τάση ως προς την ανταλλαγή των πληθυσμών την οποία παρατηρούμε από τα πρώτα μηνύματα που ανταλλάσσει ο Βενιζέλος με τον Nansen: Η ελληνική πλευρά αναγκάστηκε να καταφύγει στη λύση της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών. Η κατάσταση αυτή συνέφερε, φυσικά, την κυβέρνηση της Άγκυρας, που εξ αρχής είχε επιλέξει τη μέθοδο της Ανταλλαγής ως λύση στο μειονοτικό πρόβλημα.

Η λύση αυτή, την οποία ο λόρδος Curzon το 1922 είχε χαρακτηρίσει ως «έναν εξ αρχής προβληματικό δρόμο», όρισε τις ζωές 1.600.000 ανθρώπων, και ακόμα χειρότερα η μέθοδος «της ανταλλαγής των πληθυσμών με σκοπό την απαλλαγή από τις μειονότητες» έμεινε στην ιστορία του Διεθνούς Δικαίου ως ένα κακό παράδειγμα.³⁴ Στις 12 Δεκεμβρίου 1922, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων στη Λοζάνη, στη συνεδρίαση που αφορούσε το θέμα της Ανταλλαγής, το λόγο πήρε ο Αμερικανός διπλωμάτης R.W. Child ο οποίος είπε τα ακόλουθα:

Πάνω απ' όλα το συνέδριο αυτό θα πρέπει να εγγυηθεί στους λαούς που υποφέρουν και ζουν μέσα στο φόβο ότι μπορούν να αισθάνονται ασφαλείς, εφόσον διατηρούν την παρούσα κατάστασή τους μέσω μιας κοινής συμφωνίας πείθοντας τις κυβερνήσεις να πάρουν μέτρα για το συμφέρον των λαών τους. Εμείς, πριν εγκρίνουμε τη διαδικασία-πρότυπο που θα δίνει το δικαίωμα στα κράτη [έθνη] να μπορούν να απελαύνουν από το σύνολο των πολιτών τους μεγάλες μάζες πετώντας τες στην αγκαλιά άλλων εθνών [κρατών] –με σκοπό να εμποδίσουμε τα κράτη να δεχτούν μια αρχή καινούργια και ασύμβατη με

την ηθική, όπου το Δίκαιο και η δικαιοσύνη δεν έχουν καμία αξία-, θα θέλαμε να τονίσουμε πως είμαστε της άποψης πως τέτοιου είδους αποφάσεις [πριν ληφθούν] θα πρέπει να εξετάζονται πάρα πολύ καλά.³⁵

Ο χαρακτηρισμός της ανταλλαγής των πληθυσμών ως «αρχή ασύμβατη με την ηθική» από τον Αμερικανό διπλωμάτη έχει ιδιαίτερη σημασία και φέρνει στην επικαιρότητα τα μέτρα που λαμβάνουν οι εθνικές κυβερνήσεις για να προστατεύσουν τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Τελικά, το 37ο και το 45ο άρθρο της Συνθήκης της Λοζάνης αποτέλεσαν τα θεμέλια του δικαίου των μειονοτήτων στην Ελλάδα και την Τουρκία. Επιπλέον, η ομιλία του R.W. Child μάς αποκαλύπτει τι έπραξαν ορισμένοι απ' όσους βρισκόνταν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων στη Λοζάνη και ότι είχαν επίγνωση της απόφασης την οποία συνυπέγραψαν και της σημασίας της για το Διεθνές Δίκαιο.

Δεν είναι μάλλον δυνατό να ισχυριστεί κανείς πως οι συμφωνίες που υπογράφουν τα κράτη-έθνη για ανταλλαγή πληθυσμών και η απαλλαγή από τις μειονότητες οδηγούν πάντα στην ξεγνοιασιά και την ευημερία. Η διαδικασία διαχωρισμού λαών που ζούσαν από παλιά μαζί ήταν αναπόφευκτο να προκαλέσει μείωση των κοινωνικών επαφών και, καθώς τα κοινά βιώματα σπάνιζαν, η άγνοια για τον «άλλον» ήλθε ως φυσικό επακόλουθο. Η προσπάθεια κατανόησης του διαφορετικού και ο σεβασμός προς τον άλλον αντικαταστάθηκαν από την αμφιβολία και τη συνεχή ανησυχία, με τελικό αποτέλεσμα να γεννηθεί ένα αίσθημα αποξένωσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση της Κύπρου, όπου η παρούσα κατάσταση είναι αποτέλεσμα της διχοτόμησης του νησιού και της *de facto* ανταλλαγής πληθυσμών που έλαβε χώρα το 1974. Τελικά, με το δημοψήφισμα που έγινε την άνοιξη του 2004, το «Όχι» του 76% των Ελληνοκυπρίων παγίωσε

την *de facto* διχοτόμηση ως δημοκρατική επιλογή του κυπριακού ελληνισμού. Φυσικά, πίσω από το αποτέλεσμα αυτό βρίσκεται η εξαφάνιση των κοινών βιωμάτων, ο πολλαπλασιασμός των χαρακτηρισμών που διατηρούν στην επικαιρότητα πάντα τα αρνητικά χαρακτηριστικά της άλλης πλευράς στα σχολικά βιβλία και η εδραίωση της καχυποψίας και της αγωνίας, που μοιάζει πλέον με πολιτιστικό κώδικα.

Συνεπώς, θα ήταν όχι αισιοδοξία αλλά μάλλον αφέλεια να πιστεύουμε πως τα κράτη-έθνη που αποκτούν ομοιογένεια με ανταλλαγές πληθυσμών δεν πρόκειται να ξαναβρεθούν σε εμπόλεμη κατάσταση με τους γείτονες με τους οποίους έκαναν αμοιβαία ανταλλαγή πληθυσμών. Τουλάχιστον όσοι γνωρίζουν την περιπέτεια των ελληνοτουρκικών σχέσεων τον 20ό αιώνα είναι αρκετά δύσκολο να παραδεχτούν ότι η ανταλλαγή των πληθυσμών επέφερε ειρήνη στις σχέσεις των δύο κρατών. Αρκεί να θυμηθούμε τον Ιανουάριο του 1996, όταν οι δύο χώρες, μέλη του ΝΑΤΟ, βρέθηκαν στα πρόθυρα πολέμου για τη βραχονησίδα Ίμια πάνω στην οποία έβρισκαν μονάχα δυο ντουζίνες κατσίκια. Ομοίως, δεν είναι δυνατό να παραδεχτούμε πως η ημιεπίσημη ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ινδίας και Πακιστάν, κατά την οποία περίπου 10,5 εκατομμύρια ινδουιστές και μουσουλμάνοι άλλαξαν χώρα, οδήγησε σε εξομάλυνση των σχέσεων των δύο χωρών και σε επίλυση των προβλημάτων τους. Στις μέρες μας η πρόταση ανταλλαγής πληθυσμών ως λύση στο πρόβλημα τις ισραηλινοπαλαιστινιακής διαμάχης δείχνει πως η ιδέα της «υποχρεωτικής και χωρίς επιστροφή ανταλλαγής πληθυσμών» που εγκαινιάστηκε με τη Συνθήκη της Λοζάνης εξακολουθεί να έχει ακόμα αρνητικά αποτελέσματα.³⁶ Αν κανείς πιστεύει ότι η ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ισραήλ και Παλαιστίνης θα επιφέρει την ειρήνη, τότε απατάται οικτρά.

Θα θέλαμε να τελειώσουμε το άρθρο μας αναφερόμενοι

στον επίλογο του κειμένου που συντάξε ο Αμερικανός διπλωμάτης Raymond Hare για την Ανταλλαγή. Η αναφορά αυτή εξετάζει τις νομικές συνέπειες της Ανταλλαγής και συντάχθηκε μετά το Σύμφωνο της Άγκυρας (10 Ιουνίου 1930). Το Σύμφωνο της Άγκυρας, που υπογράφηκε μετά την επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού Βενιζέλου στην τουρκική πρωτεύουσα, διευθετούσε τα περιουσιακά προβλήματα που προέκυψαν με την Ανταλλαγή.

Στην αναφορά του Raymond Hare η σοβαρότερη κριτική στην ιδέα της Ανταλλαγής έγινε από κάποιο δικηγόρο από τη Σμύρνη, το δόκτορα Σεφεριάδη. Ο δόκτωρ Σεφεριάδης δεν ήταν άλλος από τον καθηγητή Στυλιανό Σεφεριάδη, πατέρα του διάσημου Έλληνα ποιητή, συγγραφέα και διπλωμάτη Γιώργου Σεφέρη.³⁷

Στην αναφορά του ο Raymond Hare, συνοψίζοντας το βιβλίο του Στυλιανού Σεφεριάδη, γράφει πως τα έθνη-κράτη δεν έχουν το δικαίωμα να ανταλλάσσουν τους πολίτες τους και τονίζει πως η υπεράσπιση και η χρήση ενός τέτοιου δικαιώματος είναι ασύμβατη με τον πυρήνα και την έκφραση του Δικαίου των Κρατών.³⁸ Σύμφωνα με τον Σεφεριάδη, υπό τις παρούσες συνθήκες καμία από τις αρχές που συνέβαλαν στη δημιουργία της παγκόσμιας τάξης κρατών δεν συνάδει με δράσεις αντίθετες στην ελευθερία, τη ζωή και τα πιστεύω των ανθρώπων. Γράφει ο Σεφεριάδης: «Οι άνθρωποι δεν μπορούν να αγοράζονται σαν βόδια, δεν μπορούν να σκορπίζονται δεξιά αριστερά, δεν μπορούν να θυσιάζονται, ούτε μπορούν να ανταλλάσσονται».

Τα σχόλια του καθηγητή Δημοσίου Δικαίου Σεφεριάδη συμπληρώνονται από ένα κομμάτι από το έπος που εξέδωσε στη Θεσσαλονίκη το 1925 στα τουρκικά με ελληνική γραφή ο Καραμανλής μοναχός Νεόφυτος Οικονόμος. Και τα δύο αποσπάσματα δείχνουν στην ίδια κατεύθυνση:

Ισμετ Πασα, Βενιζελος κερδிலερ,
 Τραμπα γιατσιμαγα καραρ βερδிலερ.
 Αδξεπ πουννου πιρ φερετσι σορουλαρ;
 Δουνζια κουρουλαλη κορουλμεμοσδιρ.

Ismet Paşa, Venizelos geldiler
 Trampa yarımaya karar verdiler.
 Acep bunu bir ferde mi sordular?
 Dünya kuruluğu görmemiştir.

Τουρκιαδαν καλδπρηλαρ πιζλερι
 Καν αγλαμιορ χεπιμιζιν κιοζλερι
 ΠΑΠΑ ΝΕΟΦΙΤΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ

Türkiye'den kaldırdılar bizleri
 Kan ağlıyor hepimizin gözleri
 PAPA NEOFITOS EKONOMOS³⁹

Ισμέτ Πασά, ήρθε ο Βενιζέλος,
 Αποφάσισαν να μας ανταλλάξουν.
 Ρώτησαν άραγε κανέναν;
 Από δημιουργίας κόσμου κανείς δεν είδε ποτέ κάτι τέτοιο.

Μας πήρανε από την Τουρκία
 Τα μάτια μας αίμα χύνουν.
 ΠΑΠΑΣ ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ

Σημειώσεις

1. Στα τουρκικά χρησιμοποιείται ο όρος «Büyük Taaruz» και είναι η τελευταία τουρκική επίθεση εναντίον του ελληνικού στρατού στις 26-30 Αυγούστου 1922. (Σ.τ.Μ.)

2. Για τα πρακτικά της συνομιλίας αυτής βλ. PRO/FO/800/157, Memorandum of an interview between Lord Curzon and Youssuf Kemal Bey at 1 Carlton House Terrace. Dark, 1998.

3. Για την ομιλία του Yusuif Kemal (Tengirşek) στην Εθνοσυνέλευση βλ. *TBMM*, 1985: 176.

4. Okyar & Seyitdanlioğlu, 1997: 28 (η έμφαση του συγγραφέα).

5. Για λεπτομέρειες των συζητήσεων αυτών βλ. Kemal Atatürk, 1938: 486. Επιπλέον, για τις εντυπώσεις του υποστράτηγου Seyfettin Akkoç, διερχομένων των διαπραγματεύσεων, βλ. Himmetoğlu, 1975: 309-314.

6. Records of the Department of State Relating to Internal

Affairs of Turkey, 1910-1929 (M 353): Ναύαρχος Mark L. Bristol (Κωνσταντινούπολη) προς Υπουργείο Εξωτερικών των ΗΠΑ, 20-9-1922, 867.00/1550.

7. Ως προς τη γραμμή που θα ακολουθούσε η Τουρκία κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της Διάσκεψης Ειρήνης της Λοζάνης, το πιθανότερο είναι πως οι βασικοί άξονες χαραχτήκαν με υπουργική απόφαση στα τέλη Οκτωβρίου 1922. Η απόφαση φέρει τις υπογραφές του πρωθυπουργού Hüseyin Rauf (Orbay) μπέη, του στρατάρχη Fevzi (Çakmak) μπέη, του υπουργού Εξωτερικών İsmet (İnönü) μπέη και του Rıza Nur μπέη, μέλους της τουρκικής αποστολής. Οι άλλες δύο υπογραφές παραμένουν ανεξιχνίαστες. Για το πλήρες κείμενο βλ. *Atatürk'ün Millî Dış Politikası...*, 1981: 497.

8. Για το τηλεγράφημα του İsmet πασά προς τον πρόεδρο της Μεγάλης Τουρκικής Εθνοσυνέλευσης, με ημερομηνία 20 Νοεμβρίου 1922, βλ. Şimşir, 1990: 111.

9. Για την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης της Άγκυρας κατά τη διάρκεια του Πολέμου της Ανεξαρτησίας βλ. Davison, 1990: 206-242.

10. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929 (M 353): Υπουργός Εξωτερικών ΗΠΑ Charles E. Hughes (Ουάσινγκτον) προς αμερικανική αντιπροσωπεία στη Λοζάνη, 21-11-1922, 867.4016/742.

11. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Greece, 1910-1929 (M 443): Ναύαρχος Mark L. Bristol (Κωνσταντινούπολη) προς υπουργό Εξωτερικών ΗΠΑ, 15-11-1922, 867.4016/732.

12. Frederic R. Dolbeare (Κωνσταντινούπολη) προς αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών, 4-1-1923, 868.48/290.

13. Πρόκειται για στρατιωτική βάση κοντά στην περιοχή Harrem της Πόλης. (Σ.τ.Μ.)

14. Horace Rumbold (Κωνσταντινούπολη) προς υπουργό Εξωτερικών λόρδο Curzon, 27-3-1923. FO 371/90903 E 3386/4/44.

15. Με τον όρο Ρούμελη στα τουρκικά εννοούνται τα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. (Σ.τ.Μ.)

16. Robert Skinner (Αθήνα) προς τον Αμερικανό υπουργό

Εξωτερικών (Ουάσινγκτον), 20-6-1930, αριθμός καταχώρισης 767.68115/136.

17. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Greece, 1910-1929 (M 443): Ναύαρχος Mark L. Bristol προς Υπουργείο Εξωτερικών ΗΠΑ, 13-9-1922, 868.48/92.

18. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Greece, 1910-1929 (M 443): Ναύαρχος Mark L. Bristol (Κωνσταντινούπολη) προς Υπουργείο Εξωτερικών ΗΠΑ, 13-9-1922, 868.48/140.

19. Εννοεί το στρατό κατά των Μπολσεβίκων. (Σ.τ.Μ.)

20. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Greece, 1910-1929 (M 443): Ναύαρχος Mark L. Bristol (Κωνσταντινούπολη) προς Υπουργείο Εξωτερικών ΗΠΑ, 28-9-1922, 868.48/150.

21. Για μια περίληψη του μυθιστορήματος βλ. Millas, 1998b: 80-132.

22. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Greece, 1910-1929 (M 443): Frederic R. Dolbeare (Κωνσταντινούπολη) προς Υπουργείο Εξωτερικών ΗΠΑ, 25-11-1922, 868.48/291.

23. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Greece, 1910-1929, Υποπρόξενος John G. Erhardt (Αθήνα) προς Υπουργείο Εξωτερικών ΗΠΑ, 15-12-1922, 868.48/309.

24. Για το έργο της οργάνωσης αυτής βλ. Barton, 1930. Για μια πιο πρόσφατη ενημέρωση για το ίδιο θέμα βλ. Macar, 2003: 80-85, και συμβολή του ίδιου στον ανά χείρας τόμο.

25. Από τις ανθρωπιστικές αυτές οργανώσεις εξέχουσα θέση κατέχει ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός (ARC) που διαθέσε 2.610.000 δολάρια στο πλαίσιο της ανθρωπιστικής του δράσης τους δέκα μήνες από το Σεπτέμβριο του 1922 μέχρι τον Ιούλιο του 1923. Βλ. σχετικά Giannouli, 1995: 271-287.

26. Για λεπτομέρειες σχετικά με τις επαφές του Nansen στην Κωνσταντινούπολη βλ. Noel-Baker, 2000: 288-293.

27. Records of the Department of State Relating to the Political Relations of Turkey, Greece and the Balkan States, 1930-

1939 (Microfilm no. MT1245). Ειδική αναφορά με τίτλο “The Origin and Development of the Greco-Turkish Exchange of Populations Question”. Raymond Hare, 15-10-1930, 767.68115/143.

28. Πρέσβης των ΗΠΑ στην Αθήνα Jefferson Caffery προς υπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ, 25-1-1923, 868.48/342.

29. Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός στην Αθήνα προς Υπουργείο των Εξωτερικών, 26-1-1923, 868.48/328.

30. Συνομιλία του Άγγλου διπλωμάτη Nicholson με τον Βενιζέλο στη Λοζάνη, 23-12-1922/FO 838 E 14403/27/44. Βλ. *İngiliz Belgelerinde...*, 1984: 401.

31. Συνταγματάρχης W.N. Haskell (Αθήνα) προς πρόεδρο Ερυθρού Σταυρού στην Ουάσινγκτον John Barton Payne, 30-3-1923, 868.48/584.

32. Συνταγματάρχης W.N. Haskell (Αθήνα) προς υπουργό Εμπορίου στην Ουάσινγκτον Herbert Hoover, 29-3-1923, 868.48/529.

33. Πρόεδρος αντιπροσωπείας των ΗΠΑ στη Λοζάνη Joseph Grew προς υπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ Hughes, 23-5-1923, 767.68119 P/38.

34. Ένα δεύτερο παράδειγμα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «κακό» από πλευράς Διεθνούς Δικαίου είναι η ημιεπίσημη ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ινδίας και Πακιστάν. Από τον Αύγουστο του 1947 ως το Μάρτιο του 1948 4,5 εκατομμύρια ινδουιστές και σιχ εγκατέλειψαν το Δυτικό Πακιστάν για την Ινδία και 6 εκατομμύρια μουσουλμάνοι Ινδοί άφησαν την Ινδία για το Πακιστάν. Όσον αφορά τις συγκρούσεις που προέκυψαν κατά τη διάρκεια αυτής της μεγάλης πληθυσμιακής αναταραχής, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Penderel Moon, 200.000 άνθρωποι πέθαναν. Βλ. Moon, 1962: 268-269.

35. Η ομιλία του Αμερικανού διπλωμάτη Child περιέχεται στην ειδική αναφορά “The Origin and Development of the Greco-Turkish Exchange of Populations Question” του Raymond Hare, 15-10-1930 (767.68115/143 – Microfilm no. MT1245), στο Meray, 1969: 202.

36. Το συμπόσιο “Forced Migration in a Comparative Perspective: Political, Economic, Social and Legal aspects”, που οργα-

νώθηκε στις 2-4 Ιουνίου 2002, από το “The Jewish-Arab Center” στο Πανεπιστήμιο της Χάιφας στο Ισραήλ, αποτέλεσε μια πλατφόρμα διεξοδικής συζήτησης των σεναρίων αυτών.

37. Ο Στυλιανός Σεφεριάδης γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1871. Μετά τη φοίτησή του σε ένα από τα καλύτερα σχολεία της ελληνορθόδοξης κοινότητας, το Ευαγγελικό Λύκειο, πήγε για σπουδές Νομικής στο Aix-en-Provence της Γαλλίας. Το 1897, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του επιστρέφει στη Σμύρνη και αρχίζει να εργάζεται ως δικηγόρος. Τον Αύγουστο του 1914 ο Σεφεριάδης εγκαταλείπει τη Σμύρνη και εγκαθίσταται μαζί με την οικογένειά του στην Αθήνα, όπου γίνεται καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Αθήνας, μέλος του ελληνικού Κοινοβουλίου, αντιπρόσωπος της Κοινωνίας των Εθνών, καθώς και πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Σεφεριάδης πέθανε στην Αθήνα το 1951. Ο γιος του, Γιώργος Σεφέρης, είναι ένας από τους σημαντικότερους ποιητές των ελληνικών γραμμάτων και το διάστημα 1948-1950 εργάστηκε ως διπλωμάτης στην ελληνική πρεσβεία στην Άγκυρα. Το σπίτι της οικογένειας του Σεφέρη στην αποβάθρα των Βουρλών διατηρείται ακόμα και σήμερα. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κοινωνιολόγο φίλο μου Βασίλη Βασιλιάδη για τις πληροφορίες που μου έδωσε σχετικά με τη βιογραφία του Στυλιανού Σεφεριάδη.

38. Ο Raymond Hare αναφέρεται στο Seferiades, 1928.

39. Απόσπασμα από έπος που τυπώθηκε στα καραμανλίδικα στη Θεσσαλονίκη στις 15 Δεκεμβρίου 1925. Βλ. Balta, 1987: 155-156.